

UvA-DARE (Digital Academic Repository)

Achtergronden en determinanten van radicalisering en terrorisme

van der Pligt, J.; Koomen, W.

Publication date

2009

Document Version

Final published version

[Link to publication](#)

Citation for published version (APA):

van der Pligt, J., & Koomen, W. (2009). *Achtergronden en determinanten van radicalisering en terrorisme*. Universiteit van Amsterdam, Onderzoeksinstituut Psychologie, WODC. <http://www.wodc.nl/onderzoeksdatabase/psychologische-en-biografische-dimensies-van-terrorisme.aspx?cp=44&cs=6802#project-informatie>

General rights

It is not permitted to download or to forward/distribute the text or part of it without the consent of the author(s) and/or copyright holder(s), other than for strictly personal, individual use, unless the work is under an open content license (like Creative Commons).

Disclaimer/Complaints regulations

If you believe that digital publication of certain material infringes any of your rights or (privacy) interests, please let the Library know, stating your reasons. In case of a legitimate complaint, the Library will make the material inaccessible and/or remove it from the website. Please Ask the Library: <https://uba.uva.nl/en/contact>, or a letter to: Library of the University of Amsterdam, Secretariat, Singel 425, 1012 WP Amsterdam, The Netherlands. You will be contacted as soon as possible.

ACHTERGRONDEN EN DETERMINANTEN VAN
RADICALISERING EN TERRORISME

Joop van der Pligt
Wim Koomen

UNIVERSITEIT VAN AMSTERDAM
ONDERZOEKSINSTITUUT PSYCHOLOGIE
SOCIALE PSYCHOLOGIE

ACHTERGRONDEN EN DETERMINANTEN VAN
RADICALISERING EN TERRORISME

Joop van der Pligt
Wim Koomen

UNIVERSITEIT VAN AMSTERDAM
ONDERZOEKSINSTITUUT PSYCHOLOGIE
SOCIALE PSYCHOLOGIE
JANUARI, 2009

© Wetenschappelijk Onderzoek- en Documentatiecentrum, Ministerie van Justitie, januari 2009
Postbus 20301
2500 EH Den Haag
Telefoon: +31-70-3706561
Fax : +31-70-3707948

Voorwoord	iv
Samenvatting	v
Abstract	vii
1. Inleiding	1
2. Sociale context: Achterstelling en discriminatie	6
2.1 <i>Achterstelling en discriminatie in kaart gebracht</i>	7
2.2 <i>Economische positie, relatieve deprivatie en ervaren discriminatie</i>	11
3. Dreigingen	16
3.1 <i>Aard van de dreigingen</i>	16
3.2 <i>Cognitieve gevolgen van dreigingen</i>	17
3.3 <i>Emotionele gevolgen van dreigingen</i>	23
4. Sociale context: cultuur en sociaal klimaat	28
5. Sociale context: katalyserende gebeurtenissen	32
6. Individuele factoren: persoonlijkheid van de terrorist	35
7. Individuele factoren: demografische kenmerken	37
7.1 <i>Sociaal-economische status</i>	37
7.2 <i>Leeftijd</i>	38
7.3 <i>Geslacht</i>	39
7.4 <i>Huwelijkse staat</i>	39
8. Sociale identiteit en ideologie	40
9. Groepsprocessen en radicalisering	49
9.1 <i>Sociale identiteit en dreiging</i>	49
9.2 <i>Groespolarisatie</i>	51
9.3 <i>Groupthink</i>	52
9.4 <i>Isolatie en superioriteit</i>	52

9.5	<i>Internet en isolement</i>	53
9.6	<i>De rol van leiders</i>	54
9.7	<i>Samenvatting</i>	55
10.	Sociale beloning, steun en rolmodellen	56
10.1	<i>Sociale steun</i>	56
10.2	<i>Sociale beloning</i>	57
10.3	<i>Rolmodellen en imitatie</i>	59
10.4	<i>Katalyserende gebeurtenissen</i>	59
11.	Rechtvaardigingsprocessen	61
11.1	<i>Dehumanisering</i>	62
11.2	<i>Attributie van verantwoordelijkheid</i>	63
12.	Conclusies	64
12.1	<i>Inleiding</i>	64
12.2	<i>Overzicht</i>	65
12.3	<i>Kennis over processen</i>	71
12.4	<i>Interventies</i>	72
12.5	<i>Nader onderzoek</i>	74
13.	Geraadpleegde literatuur	76

Voorwoord

Bij de Nationaal Coördinator Terrorismebestrijding (NCTb), die valt onder de gezamenlijke verantwoordelijkheid van de Ministers van Justitie en van Binnenlandse Zaken en Koninkrijkrelaties, bestond behoefte aan een overzicht van de psychologische dimensies die een rol spelen bij radicalisering en terrorisme en de context waarbinnen deze optreden. Op aanvraag van de NCTb heeft het Wetenschappelijk Onderzoek- en Documentatiecentrum (WODC) van het Ministerie van Justitie de Universiteit van Amsterdam (UvA, programmagroep Sociale Psychologie) de opdracht verleend tot het vervaardigen van een dergelijk overzicht.

Voor dit door de NCTb gefinancierde onderzoek is door het WODC een begeleidingscommissie ingesteld onder voorzitterschap van dr. E. Bakker, Instituut Clingendael. De commissie bestond verder uit mw. dr. H.L. Kaal, Ministerie van Justitie/WODC; drs. M. Kowalski, Ministerie van Justitie en Ministerie van Binnenlandse Zaken en Koninkrijksrelaties/NCTb en drs. C. van Nassau, Ministerie van Justitie/WODC.

Wij danken de begeleidingscommissie voor de goede en aangename samenwerking, de geleverde informatie, vooral met betrekking tot aanvullende literatuur, en de vele suggesties voor verbetering. Dit neemt niet weg dat de verantwoordelijkheid voor de inhoud van dit rapport geheel bij ons, de onderzoekers, ligt.

De lezer treft in het begin van dit rapport een korte samenvatting en een vertaling daarvan in het Engels. Het rapport wordt afgesloten met een iets gedetailleerder overzicht. In dit concluderende gedeelte wordt ook kort ingegaan op lacunes in de kennis op dit gebied en mogelijke interventies.

Amsterdam, januari 2009

Joop van der Pligt

Wim Koomen

Samenvatting

In dit rapport wordt een overzicht geboden van factoren die een rol kunnen spelen bij radicalisering en terrorisme in het algemeen en in Nederland in het bijzonder. Daartoe is een model opgesteld dat structuur geeft aan de relevante factoren. In het model wordt verondersteld dat pre-condities of achtergrondfactoren, zoals maatschappelijke achterstelling, discriminatie, en isolatie en marginalisering, door de betrokken groepen ervaren worden als dreigingen. Het gaat daarbij niet alleen om objectieve achterstelling en discriminatie, maar vooral ook om de beleving en ervaring daarvan. Daarbij speelt relatieve deprivatie een belangrijke rol; via onder meer processen van sociale vergelijking - het zichzelf met anderen vergelijken op belangrijke criteria- kan de genoemde dreiging als groter worden waargenomen. Sociale vergelijkingen kunnen er ook toe leiden dat een hoger opleidingsniveau in een groep waarin achterstelling optreedt, tot een grotere radicalisering en mogelijk terrorisme leidt. Dreigingen kunnen realistisch en symbolisch zijn, of betrekking hebben op groepswaardering. Realistische dreigingen zijn gebaseerd op de wedijver tussen groepen om schaarse bronnen. Symbolische dreigingen zijn vooral een gevolg van conflicterende waarden en opvattingen, terwijl dreigingen met betrekking tot de groepswaardering zorgen impliceren over de positiviteit van die waardering; men ervaart onvoldoende waardering of zelfs afkeuring door de meerderheidsgroep.

Ook culturele waarden en opvattingen, zoals die over eer en hiërarchie, kunnen, ten dele via dreigingen, van invloed zijn op radicalisering en terrorisme, evenals het sociale klimaat waarin groepen verkeren. Verder kunnen katalyserende gebeurtenissen, bijvoorbeeld geweld tegenover familie, eerder of later in het proces van radicalisering en terrorisme voor intensivering zorgen. Ten slotte kunnen als achtergrondfactoren persoonlijkheid en demografische kenmerken van personen, zoals geslacht en leeftijd, radicalisering en terrorisme bevorderen. De veronderstelling dat terroristen wat hun persoonlijkheid betreft abnormaal zijn wordt niet ondersteund door de literatuur.

In het model hebben dreigingen op hun beurt onzekerheid en het besef van onrecht tot gevolg, evenals daarmee verbonden emoties zoals angst, boosheid, minachting en afkeer. Bovendien wordt de rol van wraak en haat behandeld. Ook is er een effect van dreigingen op het groepsgevoel; men richt zich in sterkere mate op de eigen groep en

neemt afstand van de groep die als verantwoordelijk voor de dreigingen wordt gezien. Voorts kan er een radicalisering gebaseerd op een interpretatie van godsdienst en ideologie optreden. Onder invloed van steunbetuigingen uit de directe of wijdere omgeving en andere sociale beloningen kan radicalisering nog worden versterkt en groepsvorming worden geïntensiveerd.

Daarbij wordt ook de rol van andere groepsprocessen besproken. Groepen kunnen via contacten en discussie extremer worden (groeps polarisatie), zichzelf als onkwetsbaar en superieur zien ('groupthink'), zich isoleren en afsluiten, ook via internet, geleid worden door charismatische leiders, en voorbeelden van terrorisme en terroristische acties overnemen. Daarbij wordt ook ingegaan op de rol van rechtvaardigingsprocessen, zoals het dehumaniseren van tegenstanders, vinden dat eventuele slachtoffers het aan zichzelf te wijten hebben en dat er simpelweg geen andere weg openstaat dan terrorisme. Het rapport wordt afgesloten met een uitgebreidere samenvatting en bespreking van de resultaten. Daarbij wordt onder meer ingegaan op de toepasbaarheid van het model op rechts-radicalisme, de groei en krimp van de aantrekkingskracht van radicale bewegingen, mogelijke interventies en toekomstig onderzoek. Figuur 8 op pagina 76 geeft een overzicht van de besproken factoren en hun plaats in het model.

Abstract

This report presents an overview of a variety of factors that determine processes of radicalisation and terrorism in general, with special emphasis on factors that play a role in The Netherlands. We developed a tentative model capturing the various factors and specifying their role in the above mentioned processes. The model first addresses the role of social and individual antecedents that might foster processes of radicalization. Elements of the social context that might play a role concern socio-economic factors such as income, education and job opportunities. The model also describes the possible role of isolation and discrimination, and emphasizes the role of social comparison processes and the resulting relative deprivation as one of the key antecedents. Social comparison processes might explain that education is positively related to a tendency to opt for radicalization to resolve the experience of relative deprivation. It is argued that factors such as relative deprivation might constitute a threat to both the individual and the group and that this threat can be realistic, symbolic or pertain to the esteem of the group. Realistic threats are based upon competition between groups for relatively scarce resources (career perspective, adequate income). Symbolic threats are related to discrepancies between groups in terms of important values and beliefs. Finally, threats of group esteem are generally seen as caused by actions of others that imply a negative evaluation of the group to which one belongs.

In the first half of this report we also describe the possible role of cultural values and beliefs, religion, and specific experiences and events in radicalisation and the tendency to engage in terrorism. Examples of factors that are discussed are beliefs about authority, uncertainty avoidance, and aversive events that affect(ed) the lives of relatives or friends, or the group as a whole. Finally, we briefly discuss the possible assumption role of personality factors and demographics such as age, and marital status. The assumption that terrorists tend to have severe personality problems is not supported by the existing literature.

In the proposed model the experience of threats generated by the majority group and/or relevant authorities lead to cognitive responses such as felt uncertainty, perceived injustice, dissatisfaction and reduced self-esteem. Moreover, the experience of these threats also leads to a number of emotions such as fear, anger, and possibly

contempt and disgust. We discuss these emotional responses as well as the related emotion hate and the wish to revenge the actions of the other group and/or the authorities. These emotions and cognitions all affect group identity; i.e., they tend to increase the importance of group membership and the social as opposed to individual identity of threatened individuals. Enhanced social identity is likely to increase intergroup differentiation and the perceived distance between members of one's own minority group and members of the majority group, especially if the latter is seen as responsible for the threats posed to the minority group. This polarisation between groups can be accompanied by more pronounced and more extreme religious and ideological beliefs, and these can in turn be supported by for instance a circle of close friends and supporters, as well as the wider community. These forms of direct and indirect social support can maintain and foster processes of radicalisation and tendencies to engage in terrorist action.

The increase of more polarised and radical beliefs and the perceived appropriateness of violent action usually take place in groups. The model also addresses a number of group processes (e.g. polarisation, groupthink), as well as the impact of isolation and leadership style on these processes. The role of internet is also briefly discussed. Finally, the model addresses a number of ways of thinking used to justify radical beliefs and actions. The two most important methods are the dehumanization of members of the majority group and the denial of personal responsibility for radicalisation and terrorist action. The latter results in a view in which terrorism is seen as the only possible outcome of the way the majority group deals with people or groups with different beliefs and values. A summary of the proposed model is presented in the discussion. In this final section we also briefly discuss the applicability of our model to other forms of radicalisation and terrorism. We also briefly describe factors determining the growth and decline of radical groups. Finally, we mention possible interventions to prevent and combat radicalisation and terrorism as well as avenues for further research. Figure 8 on page 76 presents an overview of the various factors discussed in this report and places them in an overall model describing and explaining processes of radicalization and terrorism.

1. Inleiding

Terrorisme en politiek geweld zijn van alle tijden en kennen vele vormen, ook in Nederland. Zo maakte Nederland kennis met internationaal geïnspireerd terrorisme in de zeventiger jaren van de vorige eeuw toen Molukse nationalisten een reeks gewelddadige acties ondernamen om de stichting van een onafhankelijke Molukse staat te bevorderen. In de nogal woelige tachtiger jaren trok de Revolutionaire Anti-Racistische Actie (RaRa) aandacht, onder meer door bomaanslagen op de groothandel Makro, die vestigingen had in Zuid-Afrika, waar toen nog Apartheid heerste. In het eerste decennium van deze eeuw steken in Nederland islamitisch-fundamentalistische dreigingen en acties de kop op. Dergelijke acties vragen uiteraard om bestrijding. Daarbij is kennis over terrorisme nodig om antwoorden op dat soort acties te vinden. Dit rapport beoogt een bijdrage aan die kennis te geven.

De genoemde, heel verschillende voorbeelden van terrorisme en politiek geweld maken duidelijk dat het niet om een simpel, eenduidig verschijnsel gaat, maar dat het vele verschillende vormen kent en daardoor complex is. Post (2004, zoals vermeld in Victoroff, 2005) noemt de volgende typen: 1) sociaal-revolutionair terrorisme, 2) rechts terrorisme, 3) nationaal-separatistisch terrorisme, 4) religieus-extremistisch terrorisme, en 5) 'enkelvoudige kwestie' ('single issue', bijvoorbeeld dierenrechten) terrorisme. Ook mengvormen zullen ongetwijfeld voorkomen.

Een dergelijke complexiteit maakt het vinden van een geschikte begripsbepaling van terrorisme niet gemakkelijk. Integendeel, door vele onderzoekers op het onderhavige terrein wordt dit probleem van definiëring genoemd. Smelser (2007), bijvoorbeeld, in een inleidend overzichtswerk wijdt meer dan 20 bladzijden aan deze kwestie en vermeldt dat er meer dan 100 onderscheidbare definities in de desbetreffende literatuur voorkomen. Gelet op de context van dit rapport hebben wij gekozen voor de definitie van de AIVD, waarmee voor ons in dit rapport goed is te werken. Deze definitie luidt "het plegen van of dreigen met op mensenlevens gericht geweld, dan wel het toebrengen van ernstig maatschappijontwrichtende zaakschade, met als doel maatschappelijke veranderingen te bewerkstelligen of politieke besluitvorming te beïnvloeden". Aan terroristische acties gaat in het algemeen een proces van radicalisering vooraf. Ook deze radicalisering, die meestal niet tot terrorisme leidt,

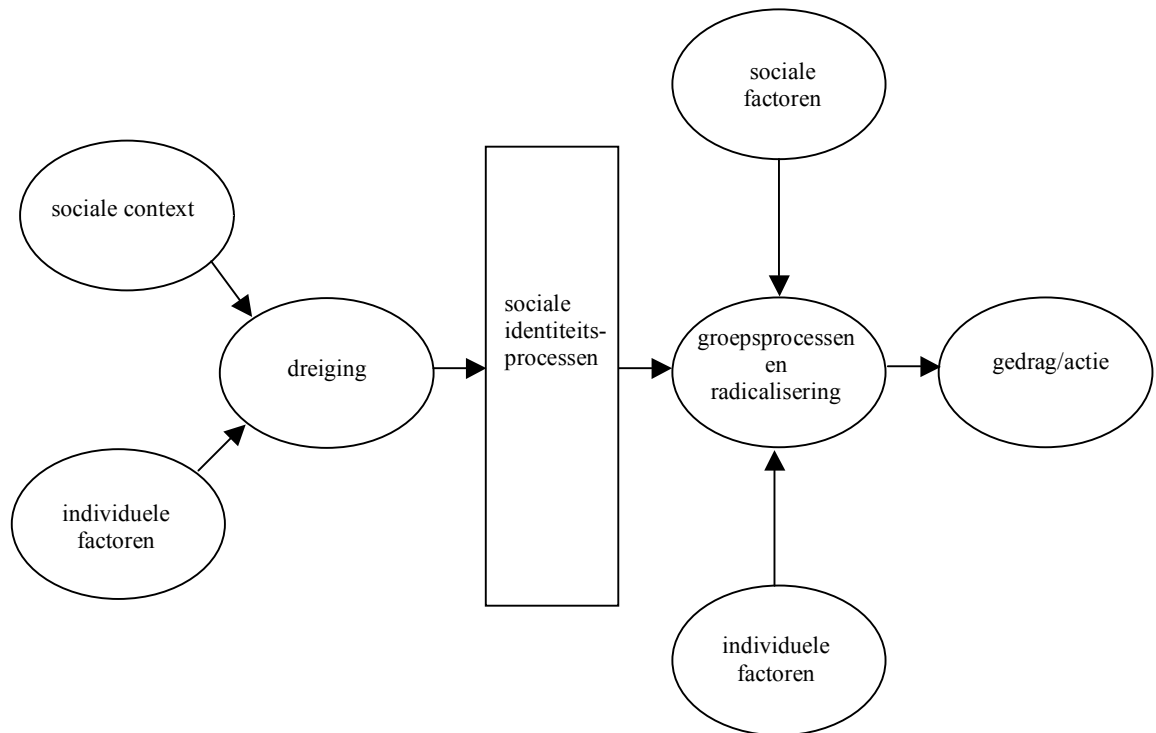
maar vaak wel de geesten daarvoor rijp maakt, zal in dit rapport in kaart worden gebracht. Met radicalisering wordt in dit verband bedoeld: “een geesteshouding waarmee de bereidheid wordt aangeduid om de uiterste consequentie uit een denkwijze te aanvaarden en die in daden om te zetten. Die daden kunnen maken dat op zichzelf hanteerbare tegenstellingen escaleren tot een niveau waarop de ze de samenleving ontwrichten, doordat er geweld aan te pas komt, het tot gedrag leidt dat mensen diep kwetst of in hun vrijheid raakt of doordat groepen zich afkeren van de samenleving.” (Ministerie van Justitie, 2005). Deze definitie ziet dus radicalisering als een mogelijke voorbode van terrorisme, maar ook van achterblijvende maatschappelijke integratie.

De complexiteit van het verschijnsel terrorisme is ook één van de redenen dat overtuigende, omvattende theorieën niet of nauwelijks voorhanden zijn (vergelijk onder meer Bouhana en Wikström, 2008; Silke, 2008; Taylor en Horgan, 2006). Een andere reden is dat het verkrijgen van betrouwbare en nuttige gegevens op dit terrein niet gemakkelijk is; relevante personen, zoals daders, maar ook degenen die direct betrokken zijn bij opsporing en bestrijding, zijn vaak moeilijk te benaderen en weinig bereid die gegevens te verstrekken. Dit gebrek aan belangrijk onderzoek geeft een grote vrijheid in het theoretiseren. Niet gehinderd door de weerbarstige empirie kunnen vele benaderingen en theorieën worden geconstrueerd, maar die overtuigen daardoor minder. Ook in dit rapport hebben we met het ontbreken van overtuigende, omvattende theorieën te maken. De door ons geschetste aard en achtergronden van radicalisering en terrorisme behoeven meer empirische onderbouwing. De lezer dient zich dat te realiseren.

Wat de benadering in dit rapport onderscheidt van vele andere is een poging te komen tot een systematisch overzicht waarin de meeste mogelijke determinanten en achtergronden van radicalisering en terrorisme die in verschillende onderzoeksgebieden worden genoemd, zijn opgenomen. We herhalen hier dat radicalisme een voortraject kan zijn voor terrorisme, maar dat meestal niet is. Dat systematische overzicht impliceert ook dat we aandacht schenken aan determinanten die in de literatuur nog nauwelijks een plaats hebben gekregen, zoals culturele waarden van de betrokkenen en de rol van emoties. Verder hebben we gepoogd relevante verbanden zoveel mogelijk te specificeren en uit te werken, waarbij sociaal-

wetenschappelijke en vooral sociaal-psychologische kennis is gebruikt. De vergelijkenderwijs grote aandacht voor emoties is hiervan een voorbeeld. Wat de formulering in het rapport betreft hebben we gepoogd om jargon zoveel mogelijk te vermijden, en relevante wetenschappelijke begrippen onder meer door voorbeelden zoveel mogelijk te verhelderen. Het rapport dient toegankelijk te zijn. Wat betreft de geraadpleegde literatuur hebben we ons gebaseerd op een aantal recente overzichten van een of meerdere achtergronden en determinanten van radicalisering en terrorisme tot duidelijk werd dat verdere raadpleging van dat soort overzichten weinig of niets meer opleverde. Daarnaast hebben we recente specifieke onderzoeksartikelen opgenomen, die het op basis van de overzichtsartikelen gevormde beeld zouden kunnen ondersteunen of veranderen. Ten slotte hebben we, zoals eerder opgemerkt, relevante, maar algemene sociaal-wetenschappelijke en vooral sociaal-psychologische literatuur toegevoegd.

De door ons gekozen variabelen hebben we ondergebracht in een tentatief verklarend model, dat de lezer kan helpen bij het greep krijgen op de relaties tussen de variabelen. Het model is onvolledig omdat vanwege de overzichtelijkheid niet alle relaties tussen de variabelen zijn aangegeven. Slechts de meest waarschijnlijke zijn door ons in kaart gebracht. Bij de beschrijving en toelichting van de variabelen uit het model zijn we vaak uitgegaan van de huidige Nederlandse situatie waarin met islamitisch fundamentalisme verbonden terrorisme en radicalisering centraal staan. In de discussie hopen we aan te geven dat het model breder toepasbaar is.

Figuur 1. *Radicalisering en terrorisme: samenvatting van relevante factoren en processen.*

Figuur 1 presenteert een samenvatting van het model en aan de hand van dit model zullen we de structuur van dit rapport nader toelichten. We beginnen aan de linkerkant met de sociale context. Onder deze noemer worden sociale factoren beschreven die als dreigend kunnen worden ervaren en daardoor een belangrijke rol spelen bij het denken over de eigen identiteit en de verhouding tot andere groepen. Mensen kunnen verschillen in de mate waarin zij bepaalde omstandigheden als dreigend ervaren en die factor zien we links onder in het model. De ervaren dreiging zet een aantal processen in gang die kunnen leiden tot het benadrukken van de eigen zogenaamde ‘sociale’ identiteit en de mate waarin die afwijkt van die van andere groepen. Deze processen zullen in het middengedeelte van dit rapport worden besproken en treffen we in de figuur in de rechthoek in het centrum. Deze identiteitsprocessen kunnen leiden tot het vergroten van de afstand tussen de groep waartoe men behoort en andere groepen en kunnen een eerste aanzet vormen tot wij-zij denken en polarisatie. Polarisation tussen groepen kan vervolgens leiden tot radicalisering en in het model wordt verondersteld dat groepsprocessen daarbij een belangrijke rol spelen; die treffen we dan ook rechts van de eerdergenoemde sociale identiteitsprocessen. Ook deze groepsprocessen vinden niet plaats in een vacuüm, sociale factoren kunnen

radicalisering en de bijbehorende groepsprocessen ondersteunen, kunnen deze afremmen, maar kunnen ook aansporen tot verdere radicalisering. Deze sociale factoren kunnen ook een rol spelen bij het vertalen van radicalisering naar concreet terroristisch gedrag. Gedrag is de uitkomst die het meest rechts in het model is te vinden. Zowel de radicalisering en de bijbehorende groepsprocessen als het eventuele gedrag dat daaruit voortvloeit worden ook beïnvloed door individuele factoren zoals genoemd aan de rechterkant van de figuur. Hierbij doelen we met name op rechtvaardigingsprocessen.

In het volgende lichten we het model nog wat verder toe. In het model wordt dus verondersteld dat pre-condities of achtergrondfactoren, zoals maatschappelijke achterstelling en discriminatie, door de betrokken groepen ervaren worden als dreigingen. Deze dreigingen kunnen ook symbolisch zijn; de godsdienst van de groep wordt bijvoorbeeld niet serieus genomen. Ook de persoonlijkheid en demografische kenmerken, bijvoorbeeld leeftijd, kunnen van invloed zijn op de ervaren dreigingen. Deze dreigingen hebben op hun beurt onzekerheid en het besef van onrecht tot gevolg, evenals daarmee verbonden emoties zoals angst, boosheid en afkeer. Ook is er een effect van dreigingen op het groepsgevoel; men richt zich in sterkere mate op de eigen groep en neemt afstand van de groep die als verantwoordelijk voor de dreigingen wordt gezien. Voorts kan er een radicalisering van godsdienst en ideologie optreden. Onder invloed van steunbetuigingen uit de directe of wijdere omgeving en andere groepsprocessen, bijvoorbeeld het overnemen van radicale ideeën van vrienden, kan radicalisering nog worden versterkt en groepsvorming worden geïntensiveerd. Uiteindelijk kan daarvan terroristisch gedrag een gevolg zijn. Terroristisch gedrag wordt hier breed opgevat. Het omvat niet alleen gewelddadige acties, maar ook ondersteunende acties, zoals die van een chauffeur die een bom vervoert, maar deze niet tot ontploffing brengt. Bij terroristisch gedrag spelen ook rechtvaardigingsprocessen een rol, zoals de mening dat eventuele slachtoffers het aan zichzelf te wijten hebben en dat er simpelweg geen andere weg openstaat.

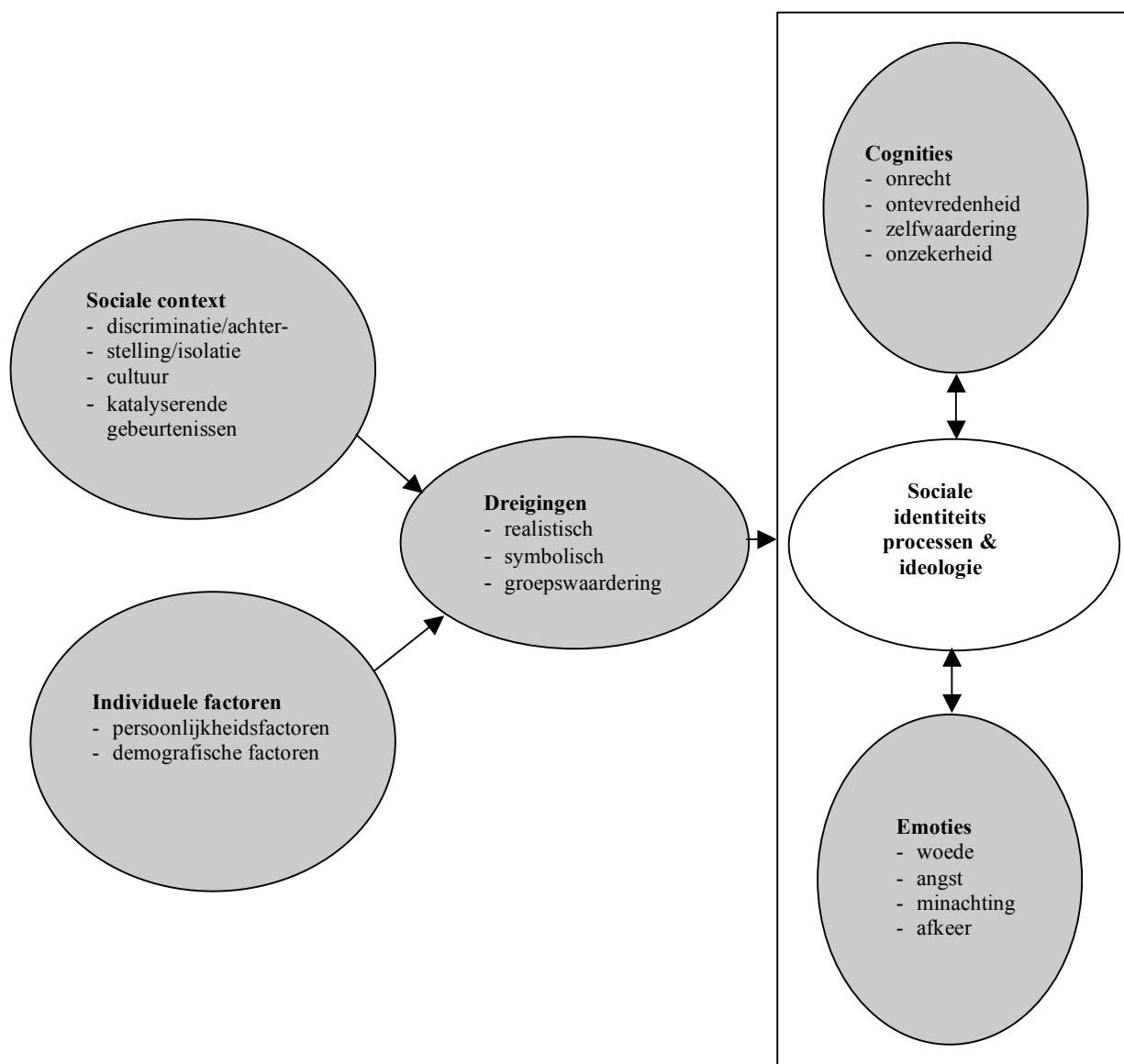
We eindigen deze paragraaf met een korte opsomming van de volgorde waarin de diverse factoren aan bod komen in dit rapport. Eerst gaan we in op een aantal sociale factoren: we beginnen met achterstelling en discriminatie van minderheden, vervolgens gaan we in op de rol van cultuur en de rol van concrete, katalyserende

gebeurtenissen. Vervolgens gaan we kort in op een aantal individuele factoren en hun invloed op radicalisering en terrorisme. Beide groepen factoren worden gerelateerd aan de mening of het gevoel dat de eigen groep bedreigd wordt. Het begrip dreiging wordt nader ontleed en vervolgens gaan we in op de gevolgen daarvan. Daarbij richten we ons op sociale identiteitsprocessen en ideologie en deze cluster wordt gerelateerd aan een breed scala van cognities en emoties. Uiteindelijk belanden we dan bij de rol van groepsprocessen bij polarisatie, radicalisering en terrorisme, waarbij ook aandacht wordt besteed aan sociale steun en –beloning van radicalisering en de rol van rechtvaardigingsprocessen. Het rapport wordt afgesloten met een samenvatting en bespreking van de resultaten.

2. Sociale context: Achterstelling en discriminatie

In deze paragraaf beschrijven we eerst achterstelling en discriminatie in het algemeen en vervolgens in Nederland, in het bijzonder van Turken en vooral Marokkanen, als belangrijke factoren die een voedingsbodem kunnen vormen voor radicalisering. Vervolgens richten wij ons op de vraag of een louter ongunstige economische positie tot radicalisering en terrorisme kan leiden en motiveren we het ontkennende antwoord. Daarna presenteren we, in paragraaf 3, een typologie van ervaren dreigingen als gevolg van onder meer die achtergestelde posities, en presenteren we de cognitieve (besef en meningen) en emotionele gevolgen van die dreigingen.

In dit gedeelte en de paragrafen 4 (Cultuur en sociaal klimaat) en 5 (Katalyserende gebeurtenissen) richten we ons op de sociale context en beschrijven sociale factoren die een rol kunnen spelen in de initiële stadia van radicalisering. Sociale factoren als discriminatie en achterstelling zijn vooral belangrijk omdat ze in potentie een dreiging kunnen vormen voor het individu en/of de groep waartoe hij of zij behoort. Deze waargenomen dreiging wordt beschreven in paragraaf 3 en staat centraal in het eerste deel van dit rapport. Dreigingen zullen niet alleen aan sociale factoren worden gerelateerd, maar ook aan persoonsgebonden, individuele factoren. Figuur 2 geeft een schematisch overzicht van de onderwerpen die in de eerste gedeeltes van dit rapport aan bod komen.

Figuur 2. Oorzaken en gevolgen van het ervaren van dreiging.

2.1 Achterstelling en discriminatie in kaart gebracht

Een achtergestelde sociale positie of absolute deprivatie wordt zeer vaak gezien als een belangrijke factor die bijdraagt aan radicalisering en mogelijk terrorisme (vergelijk Silke, 2008). Zoals eerder gesteld, is achterstelling belangrijk omdat ze gewoonlijk een dreiging vormt voor het individu en/of de groep waartoe hij of zij behoort. Wat zo'n dreiging in het proces van radicalisering en terrorisme voor gevolgen heeft, zullen we in paragraaf 3 bespreken. Achtergesteld zijn is een negatief gebeuren. Het betekent hier dat men zich in de onderste regionen van een samenleving bevindt met alles wat

daaraan is gekoppeld, zoals financiële problemen, een minder aantrekkelijke woning en woonbuurt, gezondheidsproblemen, een onzekere toekomst, en een gemis aan waardering van anderen. Silke (2008) beschrijft een economisch achtergestelde positie, onderwijsachterstand en onvoldoende politieke vertegenwoordiging als belangrijke elementen die het politieke conflict in Noord-Ierland hebben uitgelokt en die de toenemende steun van katholieke gemeenschappen voor extremisten mogelijk hebben gemaakt. Hij vermeldt ook de achtergestelde positie van moslims in het Verenigd Koninkrijk. Vergeleken met de totale bevolking van het Verenigd Koninkrijk zijn moslims driemaal vaker werkloos, en een hogere concentratie woont in achtergestelde gebieden. Ook in het onderwijs laten zij het vaker afweten, net zoals in de politiek. Een dergelijke marginale positie binnen de samenleving kan mensen rijp maken voor extremistische ideologieën die veranderingen voorstaan.

Zo'n achterstelling gaat bovendien vaak gepaard met discriminatie, d.w.z. het ongelijk behandelen van personen of groepen op grond van kenmerken die in de desbetreffende situatie niet relevant moeten worden geacht. Het behoeft weinig betoog dat ook van discriminatie, die meestal ook nog als groter dan feitelijk het geval is wordt waargenomen, dreiging uitgaat, mensen zeer negatief treft. Een van de eerste empirische onderzoeken naar discriminatie in Nederland is te vinden bij Bovenkerk en Breuning-van Leeuwen (1978), die discriminatie aantoonde op de Amsterdamse arbeidsmarkt in de zeventiger jaren van de vorige eeuw. In hun onderzoek lieten zij rolspelers, namelijk Surinamers, Spanjaarden en autochtone Nederlanders solliciteren. Deze 'sollicitanten' werden zoveel mogelijk aan elkaar gelijk gemaakt, onder meer door kleding, beheersing van het Nederlands en opleiding. Niettemin werden Surinamers en Spanjaarden veel vaker afgewezen dan Nederlanders; discriminatie dus, want het onderscheidende kenmerk etniciteit behoort in deze situatie niet relevant te zijn. Nog een ander voorbeeld van een verschillende behandeling van leden van minderheidsgroepen vinden we in Amerikaans onderzoek. Bond, DiCandia en McKinnon (1988) vergeleken de behandeling van blanke en zwarte Amerikanen in een psychiatrisch ziekenhuis door een blanke staf. Het betrof twee manieren om gewelddadige patiënten te hanteren, namelijk afzondering en daarnaast het gebruik van dwangbuis en rustgevendende middelen. Deze laatste, hardere methode bleek bijna vier (!) maal vaker te worden toegepast op zwarte Amerikanen dan op blanke, ondanks het feit dat er hoegenaamd geen verschillen waren tussen de twee groepen in het aantal

gewelddadige incidenten en de zwarte groep gemiddeld genomen als minder gewelddadig was gediagnosticeerd. Het verschil zal ongetwijfeld samenhangen met een stereotype over zwarte mannen: zij zijn vaak agressief. Overigens leerde de staf van de realiteit; toen er later geen verschillen in agressiviteit werden waargenomen, verdween het verschil in behandeling. In vele situaties zal een corrigerende realiteit echter niet optreden, omdat de relevante gegevens niet duidelijk zijn of er zichzelf bevestigende voorspellingen plaats vinden. Uitgaande van het stereotype ‘deze leerling is dom’ kunnen bijvoorbeeld onderwijzers door geringere aandacht en instructie (“het is toch verspilde moeite”) de leerprestaties van leerlingen verminderen. Jussim en Harber (2005) vonden dat lagere verwachtingen van onderwijzers zichzelf vooral bevestigen bij zwarte leerlingen en leerlingen uit lagere sociaal-economische klassen, bij achtergestelde groepen dus.

Ons nu op achterstelling en discriminatie in de huidige Nederlandse situatie richtend, is er, zoals bekend zal zijn, onder meer sprake van achterstelling bij etnisch-culturele groepen, zoals Marokkanen en Turken. Die achtergestelde positie kan wat betreft het onderwijs, beroep en arbeidsdeelname met gegevens uit de Nederlandse volkstelling 2001 worden geïllustreerd (vgl. Gouweleeuw en Harmsen, 2004). Van de autochtone bevolking heeft in 2001 ongeveer 60 % ten minste een havo- of mbo-opleiding. Voor Turken en Marokkanen bedraagt dat percentage slechts 20%. In het algemeen sluit het beroepsniveau van deze groepen aan bij hun onderwijsniveau. Van de autochtone mannen werkt ongeveer 50% in een beroep, dat een hoog vaardigheidsniveau vereist. Voor Turken en Marokkanen is dat percentage minder dan 20%. Evenmin verrassend zijn de verschillen in arbeidsdeelname. Autochtone Nederlanders hebben een arbeidsparticipatie van 63%, terwijl de arbeidsparticipatie van eerste generatie Turken en Marokkanen ongeveer 45% bedraagt. De geringere politieke participatie van Turken en Marokkanen kan ten dele als een uitvloeisel van de geschetste lagere sociaal-economische positie in de samenleving worden gezien. Slootman en Tillie (2006), bijvoorbeeld, vermelden dat bij de gemeenteraadsverkiezingen van 2006 in Amsterdam 53% van alle kiezers stemde, terwijl van de Amsterdamse allochtonen ongeveer 31% naar de stembus ging.

Het is zeer waarschijnlijk dat er met betrekking tot deze groepen ook discriminatie optreedt. Er is nogal wat anekdotisch materiaal over discriminerend gedrag door

discoportiers en politieagenten. Het stereotype dat vooral jonge Marokkanen aankleeft, hun agressiviteit, zal daar niet vreemd aan zijn. Van der Vliet (2005) vond dat, ook wanneer werd gecontroleerd voor achtergrondvariabelen, zoals opleiding en werkervaring, eerste en twee generatie Marokkaanse werknemers minder verdienen dan autochtone werknemers. Discriminatie is hierbij zeer wel mogelijk, maar moeilijk te meten achtergrondvariabelen, bijvoorbeeld gebrekkiger taalbeheersing, zijn bepaald niet uit te sluiten. Dagevos (2001) onderzocht factoren die een rol zouden kunnen spelen bij de oververtegenwoordiging van etnische groepen aan de onderkant van de beroepsstructuur. Als in analyses wordt gecorrigeerd voor factoren als opleidingsniveau, geslacht en arbeidservaring, maar ook sociale integratie en kennis van de Nederlandse taal, blijkt nog steeds sprake van oververtegenwoordiging van vooral Marokkanen. Op grond van dit en ander onderzoek veronderstelt Dagevos dat met betrekking tot Turken en Marokkanen er discriminatie voorkomt, en dat zij hiermee vaker te maken hebben dan Surinamers en Antillianen.

De minder gunstige sociaal-economische positie en discriminatie maken ten dele dat er onder de Nederlandse allochtonen sociale isolatie en marginalisatie optreden (Slootman & Tillie, 2006). Die isolatie ten aanzien van andere Nederlanders blijkt uit de segregatie op de woningmarkt. Slootman en Tillie, de situatie in Amsterdam beschouwend, melden dat, terwijl 14 % van de Amsterdammers van Turkse of Marokkaanse herkomst is, dit in de stadsdelen Bos en Lommer en Geuzenveld-Slotermeer bijna een kwart van de bevolking is. In de wijk de Kolenkit in Bos en Lommer is dit percentage zelfs 57%. Zo'n segregatie werkt belemmerend op het aangaan van contacten met andere Nederlanders. Weijters en Scheepers (2003) hebben dat type contacten in kaart gebracht voor Turken, Marokkanen, Surinamers en Antillianen. Zij maakten daarbij gebruik van een steekproef die werd verkregen door een dertiental gemeenten te selecteren en daarbinnen een aselecte steekproef te selecteren van hoofden van huishoudens. Uit de vragenlijstgegevens bleek dat van de Turken 33% nooit, 48% soms en 19% vaak in de vrije tijd omgingen met autochtonen. Voor Marokkanen waren deze percentages 45%, 42% en 13%. Surinamers en Antillianen hadden duidelijk meer contacten met autochtone Nederlanders. De mate van contact hing samen met onder meer opleiding en generatie. Een hogere opleiding ging samen met meer contact. Eerste generatie allochtonen hadden minder contact met andere Nederlanders dan tweede generatie allochtonen. Rekening houdend met dit

soort achtergrondvariabelen konden de verschillen tussen de groepen in belangrijke mate worden verklaard. Met andere woorden, een gunstigere sociaal-economische positie van allochtonen zal het contact met andere Nederlanders bevorderen. Dit is van belang omdat meer contacten tussen verschillende groepen er in het algemeen toe leiden dat de houdingen en opvattingen over en weer positiever worden. Zeer veel sociaal-psychologisch onderzoek, zoals te vinden in een kwantitatieve samenvatting van meer dan 500 studies door Pettigrew en Tropp (2006), wijst hierop. Latere analyses van Pettigrew en Tropp (2008) gaven vooral steun aan de rol daarbij van de reductie van dreiging en angst in het contact en van toegenomen empathie, begrip en het zich in de ander kunnen verplaatsen. Toegenomen kennis, die het contact met leden van de andere groep opleverde, speelde een geringere rol, wat nog weer eens de belangrijke rol van emoties in intergroepsrelaties onderstreept. Een aardige illustratie van de effecten van heterogeniteit van buurten is te vinden in onderzoek van Postmes en Branscombe (2002) onder zwarte Amerikanen. Als deze Amerikanen in gesegregeerde buurten woonden, dan hadden zij een positievere houding tegenover de eigen groep, maar voelden zij zich meer verworpen door de Amerikaanse samenleving dan Amerikanen die in niet-gesegregeerde buurten woonden. Als verklaring stippen Postmes en Branscombe de rol van contact met andere Amerikanen aan, die tot een positievere houding tegenover die groep kan leiden. Weliswaar is er soms in het verlengde van stellingen en resultaten van de Amerikaanse socioloog Putnam (2007) gevonden dat er in gemengde buurten een afname is in vertrouwen in anderen en de buurt (Lancee en Dronkers, 2008), maar dat neemt niet een ander resultaat van Lancee en Dronkers weg: het hebben van ethnisch verschillende buuren hangt samen met een positievere interethnische houding. Dit is een resultaat, dat, zoals Lancee en Dronkers opmerken, de contact-hypothese steunt. Het is dan ook weinig verrassend dat contacten tussen verschillende groepen als een belangrijk middel wordt gezien om radicalisering en terrorisme te bestrijden (zie bijvoorbeeld ook Kruglanski, Crenshaw, Post en Victoroff, 2008). Immers, dreigingen van ervaren isolatie en marginalisatie kunnen daardoor worden verminderd.

2.2 Economische positie, relatieve deprivatie en ervaren discriminatie

In het voorgaande kan de indruk zijn gewekt dat een louter ongunstige economische positie in de samenleving of de wereld een belangrijke factor is in een proces dat tot radicalisering leidt. In het verleden is die factor dan ook regelmatig als zodanig

beschouwd. Tegenwoordig is er echter voor dat standpunt weinig steun te vinden (e.g., Moghaddam, 2005; Rogers, et al., 2007; Smelser, 2007). Die verandering van standpunt is onder meer bewerkstelligd door het werk van Krueger en Maleckova (2003). Zij presenteren publieke opinie gegevens van Palestijnen verblijvend in de West Bank en de Gaza-strook. Een duidelijke meerderheid van deze groep steunde gewapende aanvallen op doelen in Israël. Relevant is hierbij dat niet minder, maar meer opleiding gepaard ging met meer steun voor dat soort aanvallen. Een zelfde verband met opleiding werd in ander onderzoek gevonden voor de wenselijkheid van een dialoog met Israël. Ook een analyse van kenmerken van Hezbollah strijders wees uit dat armoede niet een positief, maar een negatief effect had op Hezbollah lidmaatschap. In een andere studie werd gevonden dat ook onder Palestijnse zelfmoordenaars de armoede minder groot was dan onder de bevolking als geheel. Krueger en Maleckova (2003) redeneren verder dat economische omstandigheden in die zin belangrijk zouden kunnen zijn dat in het bijzonder meer welgestelde burgers van arme landen zich aangetrokken zouden voelen tot terrorisme. Op grond van een steekproef van tenminste 129 landen, waarbij het aantal terroristen dat internationaal opereerde en afkomstig was uit die landen, kon worden vastgesteld, werd gevonden dat een gebrek aan burgerlijke vrijheden samenhang met hogere participatie in terrorisme, en dat het gemiddelde inkomen van een land er weinig toe deed. Dit suggereert trouwens dat democratieën minder vatbaar voor terrorisme zijn dan niet-democratische staatsvormen.

Uit onderzoek van Fair en Shepherd (2006) naar de effecten van welstand van de inwoners van veertien landen met een moslim meerderheid of grote minderheid in Afrika of Zuid-Azië bleek evenmin een tot terrorisme aanzettend effect van armoede. Ook in dit geval was het verband omgekeerd: minder armoede ging samen met meer steun voor terrorisme. Een verklaring voor dit verband is dat arme mensen niet in de luxe positie zijn om zich bezig te houden met zaken die geen verband houden met het dagelijkse overleven (Fair & Shepherd 2006). In het verlengde hiervan opperen Krueger en Maleckova (2003) de hypothese dat terrorisme lijkt op een gewelddadige vorm van politiek engagement. Vooral wat hoger opgeleide mensen uit meer gegoede milieus zijn politiek actief, waarschijnlijk voor een deel omdat politieke participatie kennis en betrokkenheid vraagt, die eerder voorhanden zijn bij dat soort mensen en veel minder bij arme, onontwikkelde personen: terrorisme als luxe.

Daarbij komt nog een andere verklaring voor het negatieve verband tussen armoede en geneigdheid tot terrorisme, namelijk niet in termen van absolute, maar van relatieve of waargenomen deprivatie. Ontevredenheid met de eigen situatie is niet absoluut, maar hangt af van subjectieve standaarden. Als mensen zich ergens een oordeel over vormen, bijvoorbeeld over hun rijkdom, dan zullen ze in het algemeen een vergelijkingsstandaard gebruiken, zoals de rijkdom van anderen. Beoordelingen zijn daarom meestal relatief. Met andere woorden, termen als groot en klein zijn niet absoluut, staan niet op zichzelf, maar hebben voor een waardebeoordeling een vergelijkingsstandaard nodig. Zoals een mug niet met een olifant wordt vergeleken, maar met andere muggen, zullen mensen zichzelf vaak eveneens vergelijken met anderen die zij in het algemeen als hun gelijken zien, die zij als goed vergelijkbaar beschouwen. Vergelijkingen met anderen die in allerlei opzichten ver van ons afstaan, liggen minder voor de hand. Mensen zullen hun inkomen eerder vergelijken met dat van collega's dan met dat van anderen die bijvoorbeeld nog zeer jong, popster, of een Marokkaanse werkloze zijn. Als leden van minderheidsgroepen, vergeleken binnen hun groep, wat meer opleiding en welstand hebben zullen zij eerder geneigd zijn zich te vergelijken met leden van de meerderheidsgroep die met uitzondering van het groepslidmaatschap een vergelijkbare achtergrond hebben. De sociale posities van dat soort mensen liggen als het ware binnen hun bereik. Die vergelijking kan er gemakkelijk toe leiden dat zij in verschillende opzichten minder krijgen dan waarop ze recht menen te hebben. Men ervaart dan discriminatie. Dit kan ervaren worden als onrecht; iets wat niet het geval zou zijn wanneer zij dat soort vergelijkingen niet zouden hebben gemaakt. Men zou uit het voorgaande een paradox kunnen construeren. Enerzijds leidt een achtergestelde positie tot meer radicalisering, terwijl anderzijds een wat hogere sociaal-economische positie radicalisering naderbij brengt. De tegenspraak is echter gemakkelijk op te lossen door te kijken met welke groep het individu zich vergelijkt. Dat verschilt als gevolg van opleiding en dit kan mede oorzaak zijn van het feit dat degenen met een hogere positie eerder radicaliseren. De discrepantie tussen de eigen positie en die van de meerderheidsgroep met een vergelijkbare opleiding zullen mogelijk groter zijn bij hogere dan bij lagere opleidingsniveaus.

Een vaak gemaakt onderscheid in relatieve deprivatie theorieën is dat tussen verschillende typen vergelijking. Onderscheiden worden egoïstische en

fraternalistische deprivatie (Runciman, 1966), misschien beter aan te duiden als persoonlijke en groepsdeprivatie. In het eerste geval vergelijkt men zichzelf als individu met andere vergelijkbare individuen, gewoonlijk binnen de eigen groep. Een Turk zou zich in dat geval vergelijken met andere Turken. In het tweede geval vergelijkt men zichzelf als groepslid of de eigen groep met leden van een andere groep of met die andere groep. In dit geval vergelijkt een Turk zichzelf met bijvoorbeeld Nederlanders of vergelijkt hij Turken met Nederlanders. In onderzoek onder Amsterdamse Surinamers vonden Koomen en Fränkel (1992), dat ervaren discriminatie samenhangt met zowel persoonlijke als groepsdeprivatie. Daarnaast was er steun voor de hypothese dat deze verschillende vormen van deprivatie verschillende effecten hebben. Meer persoonlijke deprivatie bleek samen te hangen met minder persoonlijke tevredenheid, terwijl meer groepsdeprivatie samenhangt met meer strijdbaarheid als groep, meer goedkeuring van verschillende vormen van Surinaams protestgedrag, een resultaat dat te voorspellen is vanuit de ervaren groepsachterstelling die in de groepsdeprivatie wordt vastgesteld. Leden van minderheidsgroepen die binnen hun groep wat meer opleiding en welstand hebben, zullen dus sneller geneigd zijn groepsdeprivatie te ervaren met mogelijk meer steun voor protestgedrag.

Het verschijnsel relatieve of waargenomen deprivatie wijst er ook op dat de waarneming, beleving of interpretatie van de werkelijkheid gewoonlijk belangrijker is dan die werkelijkheid zelf. Zo zullen de effecten van waargenomen discriminatie tussen groepen groter zijn dan die van de in werkelijkheid bestaande discriminatie. Onderzoek geeft aan dat de ervaren discriminatie van Marokkanen en Turken aanzienlijk is. De Amsterdamse Burgermonitor van 1 november 2006 geeft aan dat in 2004, 2005 en 2006 tussen de 40 en 60 procent van de Amsterdamse inwoners van Turkse en Marokkaanse afkomst zich soms of vaak gediscrimineerd voelt vanwege etnische achtergrond. Daarmee in overeenstemming is het ongunstige beeld dat Marokkanen hebben van de opvattingen van Nederlanders over hen. Jaspers en Lubbers (2005) onderzochten dat beeld via vooral relatief beter opgeleide Marokkaanse bezoekers van een discussie-website. Daarbij bleek dat 60% van de Marokkanen het eens was met de uitspraak dat “Autochtone Nederlanders denken dat alle buitenlanders hetzelfde zijn”. Met de uitspraak “Nederlandse media scheppen met opzet een negatief beeld van de islam” was 82% het eens. Verder was 61% het eens met de uitspraak “Autochtone Nederlanders denken dat alleen allochtonen crimineel

zijn”, en 57% was het eens met de uitspraak ” Autochtone Nederlanders denken dat allochtonen minder waard zijn dan zij”. Ten slotte was 65% het eens met de uitspraak ”Autochtone Nederlanders denken dat moslims terroristen zijn”. Uit deze meningen van Marokkanen komt naar voren dat zij aan Nederlanders opvallend negatieve opvattingen over henzelf toeschrijven. Interessant is dat, terwijl de factor opleiding vaak, bijvoorbeeld onder Nederlanders, dergelijke groepsoordelen kleurt, deze factor niet van invloed is op het negatieve beeld dat Marokkanen aan Nederlanders toeschrijven. Dat negatieve beeld blijkt wel samen te hangen met ervaren sociaal-economische dreiging ten opzichte van de eigen positie of de positie van moslims in Nederland. Bovendien was het beeld negatiever onder Marokkanen die meer kennis namen van sensationele Nederlandse media. Het is gemakkelijk voorstelbaar dat een krant als de Telegraaf met nogal wat sensatieverhalen over allochtonen op deze wijze meer bijdraagt aan dat beeld dan bijvoorbeeld NRC Handelsblad en de Volkskrant. Kranten kunnen opvattingen soms sterk beïnvloeden. Een andere, relevante variabele in het onderzoek was de stemintentie op de AEL (Arabisch-Europese Liga), een politieke beweging die beoogt de belangen van Arabische minderheden te behartigen. Marokkanen die een grotere sociaal-economische dreiging ervoeren, rapporteerden een grotere voorkeur voor de AEL. In de analyse bleek het meest waarschijnlijke proces daarbij dat de sociaal-economische dreiging een effect had op het aan Nederlanders toegeschreven negatieve beeld, dat op zijn beurt steun aan de AEL voorspelde.

Tot zover het overzicht van de mate waarin sprake is van objectieve en subjectieve achterstelling en discriminatie van een aantal etnische groepen in Nederland. Beide zijn aanwezig. Uit dit overzicht blijkt ook dat met name de waarneming, beleving of interpretatie van de werkelijkheid een belangrijke rol speelt. Het gaat dus vooral om de *relatieve* deprivatie en de *ervaren* achterstelling en discriminatie. In de volgende paragraaf gaan we in op de mogelijke gevolgen daarvan, daarbij leggen we de nadruk op de dreiging die uit kan gaan van situaties zoals beschreven in dit gedeelte van het rapport.

3. Dreigingen

3.1 Aard van de dreigingen

De in de vorige paragraaf beschreven feiten die duiden op achterstelling en discriminatie kunnen als bedreigend gezien worden. Dreiging of vermeende dreiging speelt een belangrijke rol in de verhouding tussen groepen (zie bijv. Brewer, 1999). Onder dreigingen verstaan we als negatief ervaren gebeurtenissen of verschijnselen die mensen treffen of kunnen treffen, bijvoorbeeld ziekten, lawaai, persoonlijk falen, relatieproblemen en ontslag. Dreigingen kunnen van verschillende aard zijn. Een recent onderscheid, waarin de belangrijkste typen dreiging op het interpersoonlijke en intergroepsvlak een plaats hebben gevonden, is gemaakt door Riek, Mania en Gaertner (2006). Zij onderscheiden realistische, symbolische en groepswaardering- ('group esteem threat') dreigingen als belangrijke variabelen op het terrein van intergroepsrelaties. Groepen wedijveren vaak met elkaar om schaarse bronnen. Die bronnen kunnen materieel zijn, zoals geld en inkomen, maar ook betrekking hebben op macht en controle, dus meer politiek van aard zijn. In dit soort gevallen ervaren de groepen gewoonlijk realistische dreigingen. De eerder genoemde ervaren sociaal-economische dreiging van Marokkanen is een goed voorbeeld van een realistische dreiging. Dreigingen kunnen echter ook een gevolg zijn van conflicterende waarden en opvattingen. In het genoemde onderzoek van Jaspers en Lubbers (2005) komt naar voren dat de onderzochte Marokkanen vrije Nederlandse opvattingen en waarden veroordelen. Zo is 51% het eens met de uitspraak "Autochtone Nederlandse mannen en vrouwen gaan te makkelijk, te vrij met elkaar om" en is 59% het eens met de uitspraak "Autochtone Nederlanders zijn veel te open over dingen die met seksualiteit te maken hebben". Ook algemener ervaren veel moslims een kloof tussen de westerse en islamitische levenswijze (vgl. Slootman en Tillie, 2006). Bij velen bestaat het beeld dat het Westen immoreel en decadent is, met te weinig menselijke warmte en solidariteit. Sterker nog, het beeld bestaat dat het westen het gemunt heeft op de islam en deze bestrijdt. Dergelijke conflicterende waarden en de negatieve gerichtheid van het Westen, inclusief Nederland, vormen de basis voor symbolische dreiging.

Voor het zelfbeeld van mensen is het belangrijk om tot positief gewaardeerde groepen te behoren; groepswaardering steunt het zelfbeeld. Voor Nederlanders, bijvoorbeeld, is het Nederlander-zijn verbonden met hun eigenwaarde. Kennisneming van Nederlandse

prestaties op het gebied van sport, cultuur of wetenschap doet goed, en als Nederland of Nederlanders negatief in het nieuws komen, is dat minder prettig en kan zelfs pijn doen. Voor de leden van minderheidsgroepen is het vaak wat moeilijker om een goed gevoel over de eigen groep te hebben. De ervaren waardering van de kant van de meerderheid is vaak niet groot. Eerder beschreven we dat Marokkanen aan Nederlanders opvallend negatieve opvattingen over henzelf toeschrijven en dat lijkt met de werkelijkheid te stroken. Volgens de Amsterdamse burgermonitor van 2007 hebben Amsterdammers het minst positieve beeld van Marokkanen vergeleken met andere minderheidsgroepen; 41% heeft een negatief beeld, terwijl dat percentage voor Turken ongeveer 10% is. Het is dan heel moeilijk om over de eigen groep een aangenaam en positief gevoel te bewaren. Dat lukt de Amsterdamse Marokkanen dan ook niet goed. Onder Amsterdammers met een Marokkaanse achtergrond heeft 25% een negatief beeld van de eigen groep, terwijl dit voor Turkse Amsterdammers slechts 6% is. Marokkanen lijken een groepswaardering-dreiging te ervaren. Deze dreiging voorspelde, zoals eerder beschreven, onder de door Jaspers en Lubbers (2005) onderzochte Marokkanen een grotere voorkeur voor de AEL.

Deze realistische, symbolische en groepswaardering-dreigingen kunnen in sterke mate variëren tussen groepen. Als bijvoorbeeld godsdienst voor een minderheidsgroep minder centraal is en minder afwijkt van de godsdienstige opvattingen van de meerderheid, dan zal daardoor de symbolische dreiging minder sterk zijn. Surinamers zullen in dat opzicht een minder sterke symbolische dreiging ervaren dan Marokkanen. Hierboven is al aangestipt dat bovendien (Amsterdamse) Marokkanen zich als groep minder gewaardeerd voelen dan Turken.

3.2 Cognitieve gevolgen van dreigingen

Deze ervaren dreigingen hebben belangrijke gevolgen. Het zijn niet koele, klinische vaststellingen over de achtergestelde positie van de eigen groep, maar zij gaan gepaard met sterke evaluatieve conclusies en gevoelens. Specifieker gesteld, zij zullen op zichzelf of in combinatie vaak leiden tot de ervaring van onrecht, frustratie en dissatisfactie of ontevredenheid, en tot onzekerheid. De eerder gepresenteerde Figuur 2 geeft een kort overzicht van de mogelijke cognitieve gevolgen van dreigingen.

Volgens de zogenaamde billijkheidstheorie, afkomstig uit de sociale psychologie, zijn de reacties van mensen op de uitkomsten die zij krijgen, afhankelijk van hoe rechtvaardig die uitkomsten zijn. Als er een evenwicht is tussen de ontvangen uitkomsten en de bijdragen die mensen leveren of kunnen leveren, dan is er sprake van rechtvaardigheid (vgl. Tyler en Smith, 1998). Het zal duidelijk zijn dat de bepaling van dat evenwicht vaak subjectief is en afhangt van allerlei persoonlijke en situationele factoren. Onrecht in deze zin is onder andere gekoppeld aan waargenomen sociaal-economische discriminatie. De betrokkenen zijn van mening dat zij, gelet op hun inzet en prestaties, te weinig verdienen. Of zij blijven, vinden ze, buiten de arbeidsmarkt, ondanks hun mogelijkheden. Of hun godsdienst is onderworpen aan beperkingen die een andere godsdienst niet heeft. Of de groep heeft een slechte naam, die niet is gebaseerd op de verdiensten van die groep. Naast deze vorm van rechtvaardigheid, die wel verdelende rechtvaardigheid wordt genoemd, wordt een andere vorm onderscheiden, die betrekking heeft op de gebruikte procedures of werkwijzen en wordt aangeduid als procedurele rechtvaardigheid. Mensen beoordelen niet alleen uitkomsten op rechtvaardigheid, maar ook de procedures die zijn gevolgd om tot die uitkomsten te komen. Een klassiek voorbeeld is inspraak. Als mensen inspraak hebben gehad, dan wekt een voor hen negatieve uitkomst in het algemeen minder ontevredenheid. Daardoor kunnen organisaties van minderheidsgroepen in dit opzicht een nuttige functie vervullen. Zij kunnen ervoor zorgen dat door overleg en inspraak ook onwelgevallige keuzen minder verzet zullen oproepen. Afwezigheid van procedurele rechtvaardigheid zal daarentegen de pijn van ongunstige verdelingen versterken.

De emoties die vooral bij ervaren onrecht zijn betrokken, zijn boosheid en woede. Later gaan we uitgebreid in op de rol van deze emoties. Voor nu is het belangrijk dat deze gevoelens natuurlijk lang niet altijd worden geuit. Publieke uiting van die gevoelens kan immers allerlei tegenkrachten oproepen, die de kwestie eerder verergeren dan oplossen. Dat laat onverlet dat boosheid en woede de weg kunnen effenen voor protestgedrag en andere vormen van actie. Wellicht kunnen de Molukse terroristische acties in de zeventiger jaren in Nederland worden gezien als ten dele een gevolg van het ontbreken van verdelende en procedurele rechtvaardigheid. De leidster van de Vrije Zuid-Molukse jeugd vond dat de Molukkers volstrekt door de Nederlandse regering in de steek waren gelaten; zij voelden zich vernederd. Terwijl

Nederland bij ander onrecht waar ook ter wereld steeds een van de eerste was die bezwaar aantekenden, stak de regering in de beleving van de terroristen nu haar kop in het zand. In het begin waren er nette demonstraties en petitie's, maar er kwam geen reactie (Rasser, 2005). Het schort hier duidelijk aan waargenomen verdelende rechtvaardigheid, maar ook aan waargenomen procedurele rechtvaardigheid; er kwam geen overleg, waardoor de weg naar geweld werd geopend. Bovendien duurde deze ongewenste situatie ten tijde van de terroristische acties al meer dan 30 jaar en woonden vele Molukkers nog steeds in tijdelijke opvangkampen omdat er door velen nog steeds rekening werd gehouden met een vertrek naar hun geboorteland. Al met al werd de situatie (ook) geduid in morele termen, waarbij de Nederlandse overheid volgens de Molukkers meerdere morele normen had overschreden. Later in dit rapport zullen we in meer detail de rol van morele factoren bij radicalisering en terrorisme bespreken.

Realistische, symbolische en groepswaardering-dreigingen kunnen worden gezien als speciale gevallen van negatieve gebeurtenissen die mensen kunnen overkomen. Dergelijke gebeurtenissen, dus ook de genoemde dreigingen, leiden vaak tot frustratie en een negatief affect of dissatisfactie met gevoelens van bezorgdheid en vrees. Van hieruit kunnen gemakkelijk agressieve gevoelens, zoals boosheid en woede, of agressief gedrag ontstaan. Riek, Mania en Gaertner (2006) concluderen op grond van een overzicht van de literatuur dat de drie genoemde intergroepsdreigingen de negatieve attitudes ten opzichte van andere groepen versterken. Onderzoek van McLaren (2003) illustreert dit voor realistische en symbolische dreigingen. McLaren onderzocht in 17 West-Europese landen de gewilligheid van de inwoners om immigranten het land uit te zetten. Hierbij bleek dat zowel realistische dreigingen, in dit geval economische problemen voor mede-burgers, als symbolische dreigingen, zoals conflicterende culturele en godsdienstige waarden, ten grondslag lagen aan die bereidheid. Zoals de hond thuis een schop krijgt als de eigenaar door zijn chef op het matje is geroepen, kunnen de negatieve oordelen of agressie ook worden geuit ten opzichte van anderen of stimuli die niets met de opgewekte agressie van doen hebben; men spreekt dan wel van verplaatste agressie. Een voorbeeld daarvan is te vinden in klassiek onderzoek van Miller en Bugelski (1948), die een verwachte plezierige gebeurtenis niet lieten doorgaan, waarna de deelnemers negatiever oordeelden over Japanners en Mexicanen. Berkowitz (1990) liet proefpersonen met een gestrekte en

niet ondersteunde arm zitten, wat tot lichamelijk ongemak leidt, met als resultaat dat zij negatiever oordeelden over een andere persoon. Intergroepsdreigingen kunnen dus, bijvoorbeeld in het geval van Marokkanen, niet alleen leiden tot negatievere opvattingen en agressie ten opzichte van Nederlanders, de bron van de agressie, maar ook ten opzichte van Surinamers of andere minderheidsgroepen, die niet als agressiebron zijn te beschouwen. Dit kan het sociale klimaat verder verslechteren.

De intergroepsdreigingen kunnen ook tot onzekerheid op een breed vlak leiden. Onzekerheid over wie men is, wat men moet geloven en hoe men moet handelen, wat de passende normen zijn, hoe het verdere leven er uitziet of zou moeten uitzien. Vertrouwde zekerheden zijn er dan weinig en het aantal keuzemogelijkheden is groot. De gevoelde achterstelling en discriminatie geven twijfels over wie men is en hoe het verdere leven er uit zal zien. Verschillen in godsdienst en cultuur zaaien twijfels over wat men moet geloven en hoe men moet handelen. En een waargenomen negatief beeld over de eigen groep voedt twijfels over de eigen identiteit en die van de groep en die over de toekomst. Slootman en Tillie (2006) illustreren een en ander voor de situatie van (jonge) moslims in Nederland, en geven daarbij bovendien aan hoe de eigen groep de onzekerheid nog kan vergroten. In de moderne Nederlandse maatschappij is er veel vrijheid en vele individueel te maken keuzen zijn mogelijk. Ook binnen het eigen geloof, dat zowel een meer moderne als een fundamentalistische inhoud kan hebben. Volgens Slootman en Tillie hebben veel jongeren een hybride identiteit; ze voelen zich bijvoorbeeld moslim, Marokkaan, en soms Nederlander, en moeten daarbij omgaan met verschillende waardesystemen. De meesten vinden wel oplossingen, maar sommigen vinden de kloof, vooral met het Nederlandse waardesysteem, onoverbrugbaar, en weten niet hoe te handelen en wat te vinden. Er kan een moreel vacuüm ontstaan, dat soms tot emotionele en gedragsproblemen leidt. Kortom, bij een aantal jongeren ontstaat grote onzekerheid, die nog versterkt kan worden door soms grote generatieverschillen. De kinderen “vernederlandsen” veel sterker dan hun ouders, wat gemakkelijk tot conflicten leidt en de onzekerheid dus vergroot.

Dergelijke onzekerheid heeft diverse gevolgen. Zo zijn er gevolgen voor welbevinden en gezondheid. Grotere onzekerheid bleek in vergelijkend onderzoek in Europa gerelateerd aan een grotere mate van depressie en meer gezondheidsklachten (Wardle

et al., 2004). Onzekerheid kan ook andere belangrijke gevolgen hebben, zoals geïllustreerd in recent, opmerkelijk onderzoek van Kay et al. (2008). Deze onderzoekers bestudeerden gevolgen van het besef van gebrekkige persoonlijke controle, het besef dat men zijn sociale omgeving en uitkomsten niet meer in de hand heeft, dat de sociale wereld chaotisch is en uit toevalligheden bestaat. Dit gebrek aan persoonlijke controle kan volgens de onderzoekers zeer wel deel uitmaken van de meer omvattende factor onzekerheid. De kernhypothese is dat vanuit een sterke behoefte aan persoonlijke controle en zekerheid, mensen met een gebrekkige controle externe systemen van controle, zoals kerk en godsdienst, staat en regering, extra zullen vertrouwen en waarderen. Een kanttekening hierbij is dat het wel moet gaan om een staat die wordt gezien als dienaar van de belangen van zijn onderdanen; een staat onverschillig of vijandig tegenover zijn onderdanen kan niet de zekerheid van zijn onderdanen bevorderen. In vijf onderzoeken werd steun voor deze hypothese gevonden. Om een voorbeeld daarvan te geven, in het eerste experiment werd de deelnemers gevraagd terug te denken aan een eerdere (positieve) gebeurtenis die zij al dan niet in de hand hadden. Die manipulatie bleek het besef van persoonlijke controle duidelijk te beïnvloeden. Vervolgens gaven de deelnemers hun geloof in een controlerende God dan wel een scheppende God aan. Het belangrijkste resultaat was dat het geloof in een controlerende God, maar niet in een God als schepper voor de deelnemers met een lagere persoonlijke controle ruim anderhalf maal hoger was dan voor deelnemers met meer persoonlijke controle. Op een vergelijkbare wijze werd in een later experiment aangetoond dat deelnemers met een lagere persoonlijke controle meer steun gaven aan hun regering. Dit verband werd ook gevonden in intercultureel onderzoek. Vooral in niet of weinig corrupte landen ging minder persoonlijke controle gepaard met de wens om meer regeringscontrole.

Dat mensen vanuit een sterke behoefte aan persoonlijke controle en zekerheid, bij gebrek daaraan externe systemen van controle, bijvoorbeeld kerk en godsdienst, extra vertrouwen kan ten dele religieus extremisme verklaren. Meer vertrouwen in een God of godsdienst die vastheid en zekerheid biedt is een van de oplossingen voor gevoelde onzekerheid. Vanuit onzekerheid kan men de eigen godsdienst ook als superieur zien. Meer dan een derde van de (Amsterdamse) moslims is die mening toegedaan. Slechts ongeveer een kwart is het oneens met de superioriteit van de eigen godsdienst, wat opvallend laag is in vergelijking met de ongeveer 80% van de andere gelovigen die de

superioriteit van de eigen godsdienst ontkennen. Vanuit onzekerheid valt wellicht ook te verklaren dat (Amsterdamse) moslims er meer van overtuigd zijn dan andere gelovigen en niet-gelovigen dat hun ideale samenleving (misschien) realiseerbaar is (Slootman en Tillie, 2006).

Zoals eerder gesteld, kunnen realistische, symbolische en groepswaardering-dreigingen leiden tot waargenomen onrecht, met boosheid en woede als daaraan gekoppelde emoties. Daarnaast kunnen die dreigingen ook vaak leiden tot frustratie en een negatief affect of dissatisfactie. Ook hieraan zijn meestal boosheid en woede gekoppeld. De met de dreigingen verbonden onzekerheid bevat gewoonlijk ook negatieve affecten, en kan daardoor de boosheid en woede nog versterken. De groep of groepen die als de veroorzaker van dit alles worden gezien, zal vanuit die boosheid en woede meestal wraakgevoelens oproepen. Wraak wordt vaak gezien als een sleutelmotivatie van (potentiële) terroristen (Silke, 2008). Wraak is zo'n belangrijke motivatie niet alleen omdat zij krachtige agressieve gevoelens omvat maar ook omdat zij andere doelen dient. Zoals Cota-McKinley et al. (2001) opmerken, dient wraak het doel van het rechtzetten van waargenomen onrecht, het herstel van de eigenwaarde van de wraakzuchtige ("ik ben niet iemand die over zich laat lopen") en het afschrikken van toekomstig onrecht ("ze zullen dat voortaan wel uit hun hoofd laten"). Omdat deze motivatie zo sterk en belangrijk is, is de wraakzuchtige tot veel bereid, en brengt desnoods zijn integriteit, goede naam en persoonlijke veiligheid in gevaar. Silke (2008) noemt onderzoek waaruit blijkt dat in een laboratorium-taak waarbij via bedrog meer geld kon worden verdiend, de deelnemers de bedriegers met boeten straffen ook al ging dat in sterke mate ten koste van eigen verdiend geld. Cota-McKinley et al. (2001) onderzochten determinanten van wraak en wraakgevoelens door de deelnemers hypothetische scenario's voor te leggen die wraak zouden kunnen uitlokken en door ze een "wraak-vragenlijst" te laten invullen. Uit dit en ander onderzoek bleek dat mannen wraakzuchtiger waren dan vrouwen en jongeren meer dan ouderen. Deze resultaten stemmen overeen met het prototypische beeld van terroristen: vooral jonge mannen. Verder bleek een meer letterlijke interpretatie van het Oude en Nieuwe Testament samen te hangen met een positievere opvatting over wraak. Dit verband interpreteerden Cota-McKinley et al. (2001) in termen van een eerder gevonden verband, namelijk tussen de opvatting van God als meester en rechter en de acceptatie van wraak. Wellicht is op deze wijze ook een verband te leggen tussen religieus

fundamentalisme in het algemeen, en islamitisch fundamentalisme in het bijzonder, en het accepteren van wraak en wraakgevoelens.

3.3 Emotionele gevolgen van dreigingen

Hiervoor zijn cognitieve gevolgen van dreigingen behandeld en werden de daarbij behorende emoties kort aangestipt. In het volgende zullen we uitgebreider ingaan op de verschillende emoties die in de context van radicalisering en terrorisme een rol kunnen spelen. Men dient zich trouwens hierbij te realiseren dat er geen éénrichtingsverkeer is tussen cognities en emoties. De vaststelling van onrecht zal bijvoorbeeld vaak gepaard gaan met woede en die woede kan een latere vaststelling van onrecht versterken. In het volgende richten we ons op angst, woede, minachting, afkeer, en haat. De meeste emoties die we bespreken zijn ook terug te vinden in Figuur 2.

Een emotie die kan voortvloeien uit dreigingen, is angst of bezorgdheid. Angst leidt doorgaans tot een zich zoveel mogelijk terugtrekken uit een bepaalde (dreigende) situatie en gaat gepaard met passiviteit. De bedreigde zal de leden van de groep die voor de dreigingen verantwoordelijk wordt gezien, liever willen mijden dan opzoeken, en daarvoor zijn nogal wat redenen, die hiervoor werden aangegeven of geïmpliceerd. Voorbeelden ervan zijn “ze mogen ons niet”, “ze zijn anders dan wij”, en “contact verloopt vaak moeizaam”. Een dergelijke opstelling leidt tot grotere afzondering en isolatie van de eigen sociale groep; we beschreven deze eerder. Bovendien wordt de isolatie nog versterkt door een gelijksoortige opstelling van de ‘bedreigende’ groep.

In de context van radicalisering is het interessant aandacht te besteden aan zogenaamde morele emoties. Haidt (2003) definieert morele emoties als emoties die optreden na gedrag dat als immoreel wordt gezien of die moreel gedrag juist bevorderen. In het eerste geval gaat het om gedrag dat we afkeuren in het tweede geval om gedrag dat we goedkeuren en wenselijk vinden. In de eerste categorie vallen onder meer de emoties die gepaard gaan met de veroordeling van anderen. Belangrijke voorbeelden zijn boosheid en woede, minachting en afkeer. Dit zijn krachtige emoties met een mogelijke directe invloed op gedrag. Vooral bij de eerder besproken symbolische dreigingen, die vaak een moreel karakter hebben, kunnen deze emoties optreden. Dergelijke emoties kunnen ervoor zorgen dat mensen zich volgens morele

waarden en regels gedragen, wat van eminent belang is voor het positief met elkaar omgaan en het in stand houden van een vredelievende samenleving.

Groepen hebben echter vooral in complexe, heterogene samenlevingen niet altijd dezelfde moraal, maar vinden vaak wel dat hun moraal zaligmakender is dan de moraal van andere groepen. Dat kan ertoe leiden dat wanneer in confrontaties tussen groepen morele kwesties betrokken zijn, morele emoties worden opgeroepen.

Homoseksualiteit is zo'n moreel onderwerp met uiteenlopende opvattingen van moslims en autochtone Nederlanders. Extreem geformuleerde opvattingen kunnen bij beide partijen tot woede, minachting en afkeer leiden. De boodschap van dit verhaal is dat verschillen van mening over morele onderwerpen, mede door de emoties die daarbij een rol spelen, de verhoudingen tussen groepen op scherp kunnen stellen en kunnen leiden tot conflicten.

Opgeroepen woede motiveert vervolgens tot het aanvallen of vernederen van degene die immoreel handelt of immorele standpunten huldigt (Izard, 1977). In bredere zin kan worden gesteld, dat boosheid en woede die mensen ervaren door acties en opstelling van een andere groep, vaak leiden tot een verlangen om die groep of haar leden op enigerlei wijze terug te pakken; eerder behandelden we wraak in dit verband. Dit verlangen is ten dele een gevolg van de actie-bereidheid die emoties in zich hebben; boosheid brengt dus de neiging met zich mee om hen die als verantwoordelijk voor die boosheid worden gezien, agressief te bejegenen. Minder voor de hand liggend is dat in dit proces ook verschillende informatie-verwerkingsprocessen zijn betrokken (Rydell, 2008). Boosheid brengt spanning en opwinding ('arousal') teweeg waardoor de verwerking van informatie verbonden met agressie, vertekend of vergemakkelijkt kan worden. Boze leden van minderheidsgroepen zullen bijvoorbeeld negatieve acties van de kant van de meerderheidsgroep overdrijven. Boosheid leidt ook tot oppervlakkige, weinig systematische verwerking van informatie. Men graaft minder diep, is bijvoorbeeld minder bereid of minder in staat situationele aspecten van een confrontatie in aanmerking te nemen, over alternatieven na te denken, of zich in het gezichtspunt van de andere groep te verplaatsen. Verder leidt boosheid tot het nemen van meer risico. Een kosten-baten analyse van oplossingen van een conflict kan daardoor de keuze voor riskante alternatieven bevorderen. Kortom, spanning en

opwinding, oppervlakkige verwerking van informatie en meer risico nemen zullen vaak confrontaties en conflicten doen escaleren en kunnen de boosheid vleugels geven.

Ook minachting voor de andere persoon of groep kan bij morele kwesties gemakkelijk een (escalerende) rol spelen. Vanuit de eigen morele superioriteit kijkt men neer op de ander. Volgens Tangney, Stuewig en Mashek (2007) leidt minachting minder snel dan boosheid tot corrigerend ingrijpen. Hetzelfde geldt voor afkeer of weerzin ten opzichte van een persoon of groep. Ook hierbij is er sprake van een morele superioriteit en afstand nemen en minder van agressie. Het verschil met minachting is dat het aspect neerkijken minder aanwezig lijkt. Miller (1997) noemt een aantal kenmerken dat vaak leidt tot afkeer. Voorbeelden zijn hypocrisie, verraad en wreedheid. Afkeer gaat dus gepaard met het zich afwenden van het object of de persoon die die emotie oproept. Afkeer wordt ook wel geassocieerd met stereotypering en discriminatie als de afkeer bepaalde individuen of groepen betreft. Hodson en Costello (2007) bepaalden de gevoeligheid voor interpersoonlijke afkeer onder studenten. Zij vroegen deze onder meer of zij schone kleren toebehorend aan een ander wilden dragen, en een warme zitplaats net verlaten door een onbekende ander zouden willen innemen. Een hogere interpersoonlijke afkeer bleek samen te hangen met negatievere attitudes tegenover immigranten, vreemdelingen en sociaal deviante groepen, zoals AIDS patiënten en homoseksuelen. Uit hun resultaten valt ook af te leiden dat interpersoonlijke afkeer vooral een belangrijke rol speelde bij symbolische in plaats van realistische dreigingen, een conclusie die afkeer als morele emotie ondersteunt. Kortom, woede, minachting en afkeer beogen de superieure normen en waarden van de eigen groep te beschermen, waarbij de meest extreme emotie (woede) kan leiden tot het vijandig bejegenen of zelfs aanvallen van de andere groep.

Meerdere auteurs wijzen op de rol van morele motieven; zo wordt door diverse auteurs ingegaan op radicalisering en terrorisme als morele plicht (zie onder anderen, Hafez, 2006; Hairgrove, 2004; Moghaddam, 2005; Post, 2005). Recent onderzoek van Cole Wright, Cullum & Schwab (2008) laat ook zien dat het moraliseren van een onderwerp of meningsverschil leidt tot minder tolerantie voor en meer afstand tot mensen met afwijkende meningen of voorkeuren. Ons inziens is de invloed van het moraliseren van het eigen gedrag en dat van anderen op polarisatie en radicalisering vooral zo groot door de rol van de hier besproken emoties minachting, afkeer, en vooral woede.

Loza (2007) noemt naast de hierboven beschreven emoties ook haat, die door meerdere auteurs wordt geassocieerd met moslim extremisme. Haat kan volgen uit de drie eerder besproken emoties en vergroot evenals deze emoties de afstand tussen de eigen groep en andere groepen. Ook McCauley en Moskalenko (2008) verwijzen naar de rol van haat en stellen dat deze factor een belangrijke rol kan spelen bij langere durende tegenstellingen en ook kan leiden tot de elders in dit rapport genoemde dehumanisering van de andere partij. Haat is eveneens gekoppeld aan de overtuiging dat de andere groep in haar totaliteit in essentie slecht is.

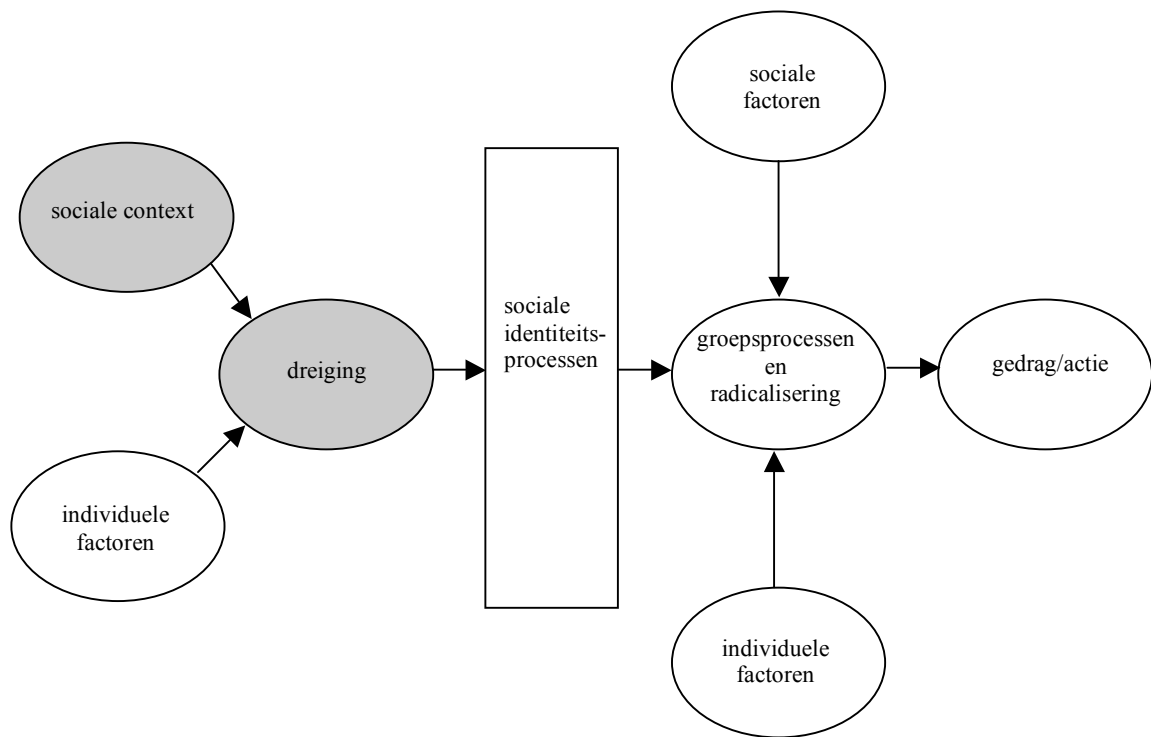
Haat speelt een centrale rol in processen van radicalisering en terrorisme en kan gezien worden als de motor en katalysator. Haat wordt gedefinieerd als een langdurige, intense afkeer van een ander individu of groep. Sternberg (2003) stelt dat haat geen enkelvoudige emotie is maar noemt drie componenten die elk weer geassocieerd zijn met bepaalde emoties. Ten eerste, het vergroten van de afstand tot de gehate persoon of groep als gevolg van afkeer; ten tweede, de emoties angst en woede die het gevolg kunnen zijn van de dreiging die men vindt uitgaan van de betreffende groep of persoon; en ten derde het minachten van deze groep of persoon.

Na de aanslagen van 11 september 2001 op het World Trade Center in New York zien we een groeiend besef dat haat ook een belangrijke drijfveer is van terroristische aanslagen. Haat kreeg ook meer aandacht in de psychologische literatuur (zie bijvoorbeeld Sternberg, 2004). Veel van de onderwerpen die besproken worden in dit rapport worden in die literatuur gekoppeld aan haat. Voorbeelden zijn gevolgen als het vergroten van de afstand van de eigen tot de andere groep (wij-zij denken), morele uitsluiting van de andere groep, het ontstaan van steeds extremere beelden van (leden van) de andere groep, de rol van emoties als afkeer en minachting en het dehumaniseren en demoniseren van (leden van) de andere groep. Interessant is dat ook in die literatuur wordt gewezen op de belangrijke rol van dreiging; het zich bedreigd voelen door de ander (Baumeister & Butz, 2004; Berkowitz, 2004; Sternberg, 2004). Ten slotte wordt in die literatuur ook gesteld dat men het eigen gewelddadige gedrag rechtvaardigt door dit vooral te zien als een poging 'het goede' weer in ere te herstellen (Baumeister & Butz, 2004).

Een interessante bijdrage van dit recente onderzoeksgebied komt uit de klinisch-psychologische literatuur (Beck & Pretzer, 2004). Deze literatuur wijst op diverse automatismen die optreden bij woede en haat. Deze cognitieve automatismen behelzen diverse vertekeningen die de waarneming minder realistisch maken en een escalierend effect kunnen hebben. Zo worden gebeurtenissen vanuit een eenzijdig egocentrisch perspectief geïnterpreteerd, wordt de frequentie en extremiteit van het gedrag van anderen waaraan men zich stoort, overschat en overdreven en benadert men de werkelijkheid met een grotere vooringenomenheid. Al deze mechanismen werken escalierend en – in de context van het onderwerp van dit rapport – kunnen bijdragen aan radicalisering.

In dit gedeelte hebben we een overzicht gegeven van de mogelijke gevolgen van dreiging die men ervaart als individu en als groep. Na het definiëren van dreiging gingen we in op cognitieve gevolgen zoals ervaren onrecht, onzekerheid en de mate van zelfwaardering en tevredenheid. Daarnaast noemden we een aantal emoties, waarbij met name emoties als woede, afkeer en minachting een belangrijke rol kunnen spelen bij radicalisering. Zeker als één of meer van deze emoties prevaleren bij beide groepen is een conflictueuze relatie onontkoombaar.

Na het definiëren van dreiging in de derde paragraaf en het beschrijven van de diverse gevolgen daarvan keren we nu terug naar andere sociale en persoonsgebonden factoren die invloed kunnen hebben op de ervaring van dreiging. We begonnen dit rapport met de rol van de sociale context en gingen daarbij met name in op de rol van (vermeende) achterstelling en discriminatie. Naast deze factor gaan we in het volgende gedeelte kort in op de rol van cultuur en sociaal klimaat, gevolgd door de rol van katalyserende gebeurtenissen. Deze twee paragrafen behelzen dus ook de relatie tussen de sociale context en dreiging zoals aangegeven in Figuur 3 (de gearceerde delen links boven).

Figuur 3. *Sociale context en dreiging: plaats in het model.*

4. Sociale context: cultuur en sociaal klimaat

Tot nu toe hebben we ons vooral gericht op discriminatie en achterstelling als achterliggende factor en tevens gekeken wat de gevolgen daarvan zijn. In deze en de volgende paragraaf gaan we dus kort in op twee andere sociale factoren: cultuur en sociaal klimaat en katalyserende factoren.

Ook de cultuur waartoe men behoort of de culturele waarden en opvattingen die mensen aanhangen, kunnen een rol spelen in het proces van radicalisering. Het betreft hier niet de invloed van cultuur in directe, inhoudelijke zin. Eerder is bijvoorbeeld beschreven dat een ideologie als de politieke islam, die het westen als de vijand beschouwt, mensen kan doen radicaliseren. Er is dan sprake van een directe inhoudelijke culturele invloed; de cultuur schrijft als het ware radicalisme voor. Waar het hier echter om gaat zijn aspecten van cultuur of culturele waarden die in indirecte meer verwijderde zin een rol spelen bij radicalisering. Aan de orde komen hiërarchie, eer, en onzekerheidsvermijding als culturele waarden. Verder zal de rol van het sociale klimaat in een samenleving aan de orde komen.

Een van de belangrijke dimensies van culturen is machtsafstand (vgl. Hofstede, 1980). Deze dimensie verwijst naar de mate waarin culturen ongelijke macht en hiërarchie benadrukken of gelijke macht en gelijkheid tussen mensen. In oosterse culturen bestaat minder gelijkheid tussen mensen dan in westerse culturen, en wordt ongelijkheid ook meer gewaardeerd. Een voorbeeld daarvan is te vinden in een onderzoek van Bond et al. (1985), die deelnemers confronteerden met een vignette waarin een chef een ondergeschikte bekritiseerde en beledigde. Deelnemers uit Hongkong vonden dit gedrag veel acceptabeler en hadden een positievere indruk van de chef dan Amerikaanse deelnemers. Güss et al. (2007) beschrijven in het kader van terrorisme de nadruk op hiërarchische waarden in Arabische landen. Die waarden impliceren dat gehoorzaamheid aan leiders in het algemeen groter zal zijn, waardoor personen met een Arabische culturele achtergrond gemakkelijker radicaliseren bij radicale leiders.

Een andere culturele waarde die een rol kan spelen bij radicalisering en terrorisme, is eer (vgl. Kruglanski et al., in druk). De nadruk op eer en respect tonen is binnen de Verenigde Staten vooral in het zuiden te vinden. Fiske et al. (1998) geven daarvan een overzicht, dat de mechanismen en gevolgen van de culturele nadruk op eer illustreert. Als bijvoorbeeld via een belediging de eer van een persoon wordt aangetast, dan zal of moet die persoon de ander zonnodig met gewelddadige middelen terugpakken om zijn goede naam en waardigheid te behouden. De persoon is snel aangebrand en reageert dienovereenkomstig. Zo is in onderzoek gevonden dat bij een belediging zuiderlingen meer geweld voorstaan en ook praktiseren. Terwijl er bij berovingen niet vaker wordt vermoord dan in het Noorden, is het aantal slachtoffers in het Zuiden veel groter dan in het Noorden in geval van café-twisten, liefdesperikelen e.d., waarbij gevoelens worden gekwetst. Uit experimenten waarin studenten werden beledigd, d.w.z. een duw kregen en “zak” werden genoemd, bleek dat in het Zuiden studenten veel intenser, ook fysiologisch, en agressiever reageerden dan in het Noorden. Ook dachten zij vaker dat hun reputatie van mannelijkheid gevaar liep. In ander onderzoek werd gevonden dat zuidelijke werkgevers die benaderd werden door een rolspeler, een zogenaamde sollicitant, die vertelde dat hij na een grove belediging iemand had gedood, meer begrip en sympathie toonden en een grotere bereidheid een sollicitatie serieus te nemen. Overigens wordt de verklaring voor de regionale verschillen in eer-gevoeligheid onder meer gezocht in de oude, coöperatieve boerencultuur in het Noorden en de meer competitieve herderscultuur in het Zuiden. Die eergevoeligheid

nu is ook een kenmerk van Arabische culturen (vgl. Kruglanski et al., in druk). Dat betekent dat personen met deze achtergrond sneller zijn ‘aangebrand’, in hun waardigheid zijn aangetast, negatieve gebeurtenissen sneller als vernederend ervaren, en sneller agressief reageren. De ander toont geen of te weinig respect, en hij zal dat dan ook weten. Een in allerlei opzichten achtergestelde positie en discriminatie zullen daardoor eerder agressieve gevoelens en gedrag oproepen dan bij personen die niet tot een eer-cultuur behoren.

Wiedenhaefer et al. (2007) vonden steun voor het effect van nog een andere culturele waarde die werd onderscheiden door Hofstede (1980), namelijk onzekerheidsvermijding. Deze waarde geeft de mate aan waarin mensen binnen een samenleving onzekere en ambigue situaties verdragen. Zij hangt in grote mate samen met de mate van stress en angst in een cultuur. De onderzoekers bepaalden enerzijds terroristische incidenten tussen ruwweg 1970 en 1980 gepleegd door (langdurige) ingezetenen van 51 landen. Ierland, Kroatië, Uruguay, en El Salvador tegenover Finland, Hongkong, Singapore en India zijn voorbeelden van landen met veel, respectievelijk weinig of geen terroristische incidenten. Daarnaast werd per land op basis van gegevens van Hofstede de mate van onzekerheidsvermijding vastgesteld. Hofstede bepaalde via vragenlijsten, vooral met betrekking tot stress, in welke mate bewoners van een land onzekerheid trachten te vermijden. Uit analyses bleek dat hoe hoger de onzekerheidsvermijding in een land, hoe meer terroristische incidenten er waren. Wiedenhaefer et al. noemen een aantal kenmerken en omstandigheden die sterk samenhangen met onzekerheidsvermijding en samen een terrorisme producerende Gestalt vormen. Mensen zijn ontevreden met hun situatie, er is onverdraagzaamheid, agressie, individuele, autonome besluitvorming wordt vermeden, en er is vervreemding bij het jongere deel van de bevolking. Dit suggereert dat er in democratische landen minder geneigdheid is tot terrorisme dan in niet-democratische landen. In het onderzoek werd geen steun gevonden voor de invloed van drie andere door Hofstede onderscheiden culturele waarden, namelijk de eerder beschreven machtsafstand, individualisme, en masculiniteit. Individualisme geeft de mate aan waarin een cultuur individueel presteren aanmoedigt, terwijl masculiniteit mannelijke “machismo” macht, presteren, materiële goederen, en sekse segregatie benadrukt. Het eerder genoemde mogelijke effect van machtsafstand of hiërarchie op radicalisering werkt waarschijnlijk op een andere wijze dan de machtsafstand of hiërarchie binnen een samenleving als geheel. In

het eerste geval gaat het immers om hiërarchisch denken binnen een minderheidsgroep van een samenleving. De met onzekerheidsvermijding samenhangende stress en angst, ontevredenheid, agressie en vervreemding kunnen gemakkelijk worden gezien in termen van dreigingen die, zoals eerder beschreven, tot onzekerheid, frustratie en dissatisfactie leiden. Anders gezegd, de resultaten van Wiedenhäfer et al. passen in eerder gegeven beschrijvingen en redeneringen met betrekking tot onzekerheid en ontevredenheid.

Het is trouwens de vraag of het niet goed om kunnen gaan met onzekerheid een zuivere culturele waarde is, en niet ook of zelfs meer een spanningsvol sociaal klimaat weerspiegelt. Hoe dat ook zij, sociale spanningen in een samenleving lijken vergelijkbare effecten te kunnen hebben als onzekerheidsvermijding. Zo richtten Doty, Peterson en Winter (1991) zich op de effecten van bedreigende, ongunstige sociale en economische perioden op autoritaire denkbeelden en gedragingen. Zij vonden dat in de ‘bedreigende’ jaren vechthonden meer populair waren, terwijl de zachtaardigere honden in aantal toenamen in de gunstiger jaren. Een zelfde verschil in populariteit gold voor conservatieve tegenover liberale politici. Mensen waren ook cynischer en hadden minder vertrouwen in autoriteiten in de ongunstige jaren, en er leek meer sprake van vooroordeel. Kortom, sociale en economische dreigingen kunnen het sociale klimaat of de tijdgeest veranderen en zorgen voor een toename van uiteenlopende aspecten van autoritair gedrag en opvattingen, zoals het terugvallen op traditionele waarden, negatiever denken over andere groepen en meer waarde toekennen aan macht en dominantie. Dit zou bij minderheidsgroepen in directe zin hardheid en radicalisering kunnen uitlokken, maar ook in indirecte zin. De hardheid van de meerderheidsgroep zal zich ook richten op de minderheidsgroep, die daardoor nog sterker verhardt en zich nog meer van de samenleving verwijdert.

Kortom, de literatuur die zich richt op de invloed van cultuur en sociaal klimaat wijst op een aantal factoren. Machtsafstand, het gewicht dat men hecht aan eer en tolerantie voor onzekerheid kunnen een rol spelen en leiden tot polarisatie tussen individuen en groepen en een voedingsbodem zijn voor radicalisering. Interessant is dat sommige van deze factoren ook worden beïnvloed door sociale en economische factoren, waarbij verharding en minder tolerantie voor onzekerheid toeneemt bij een achteruitgang van de sociaal-economische omstandigheden.

5. Sociale context: katalyserende gebeurtenissen

Silke (2008) omschrijft katalyserende gebeurtenissen in de huidige context als gewelddadige acties die als onrechtvaardig worden waargenomen, bijvoorbeeld de gewelddadige behandeling van familieleden. Dergelijke gebeurtenissen wekken niet alleen de indruk van intense onrechtvaardigheid, maar daaraan gekoppeld ook grote woede en een sterk verlangen naar wraak en vergelding. In Güss et al. (2007) wordt geciteerd uit een rapport van de Internationale Commissie van het Rode Kruis. In dat rapport worden wreedheden en onmenselijkheid vertoond door Amerikaanse soldaten bij arrestaties in Irak beschreven, zoals vernieling van eigendommen, slaan en schoppen, en arrestaties van oude en zieke mensen. Het rapport schatte dat tussen de 70% en 90 % van de gedetineerde Irakezen ten onrechte was gearresteerd. Het is begrijpelijk dat voor de betrokkenen en hen die ervan horen, dergelijke behandelingen als uiterst onrechtvaardig worden gezien en sterke negatieve gevoelens oproepen. Een en ander kan voor sommigen de weg naar terrorisme open stellen. Kruglanski et al. (in druk) presenteren daarover relevante gegevens afkomstig uit een onderzoek naar Tsjetsjeense zelfmoord-terroristen, zoals verkregen via bekenden van deze terroristen. In bijna de helft van de gevallen was er sprake van meer dan één gedood familielid, en in 23% van de gevallen was er een broer gedood. Zo'n 80 % waren eerder seculiere Moslims die geen relatie hadden met fundamentalistische militante groepen, maar die zich later na de gewelddadige gebeurtenissen tot radicale groepen wendden.

Voor dit soort effecten is het niet nodig dat de slachtoffers naasten of persoonlijke bekenden zijn. Volgens Silke (2008) rapporteren veel terroristen dat zij pas toetraden tot hun organisatie na dergelijke gebeurtenissen te hebben gezien op televisie of via andere media. De slachtoffers waren gewoonlijk geen persoonlijk bekenden, maar, omdat zij behoorden tot een zeer belangrijke eigen groep, was er met hen een sterke identificatie. Deze identificatie ("hij is één van ons") voedt het waargenomen onrecht, woede en wraakgevoelens. Gezien dit soort processen ligt het voor de hand dat dergelijke gewelddadige acties vaak worden opgenomen in extremistische propaganda, die gewoonlijk, aldus Silke, een grond van waarheid heeft wat betreft de gepresenteerde gebeurtenissen. Radicalisering en rekrutering ten behoeve van terrorisme zullen hier wel bij varen.

Wij menen dat de genoemde categorie katalyserende gebeurtenissen kan worden uitgebreid met symbolische acties die worden gezien als kwetsend of heiligschennend en diep krenkend. Dit zal vooral het geval zijn met betrekking tot het terrein van de religie. We komen daar later op terug wanneer we ingaan op de rol van sociale identiteit en religie. Deense cartoons en de film *Submission* van Ayaan Hirsi Ali en Theo van Gogh vormen daarvan sprekende voorbeelden. Zij werden door vele Moslims gezien als heiligschennend, wekten daardoor grote woede en riepen wraakgevoelens op.

Ook op een veel grotere schaal kunnen katalyserende gebeurtenissen optreden. Zoals gesteld door Nesser (2006) kan internationaal terrorisme zijn oorsprong vinden in plaatselijke gewapende conflicten. Deze conflicten kunnen op een zelfde manier als dat het geval is voor de eerder beschreven specifieke gewelddadigheden overtuigingen van groot onrecht, en gevoelens van woede en wraak oproepen. Die bieden dan grond voor terroristische acties elders. Een van de voorbeelden hiervan die Nesser behandelt, is de vernietigende bomaanslagen in Madrid op 11 maart 2004 als uitvloeisel van de invasie en bezetting van Irak. Volgens Nesser wilden terroristen in Madrid vooral de Spaanse regering treffen, die troepen naar Irak had gezonden. Bovendien wilden zij de aanstaande verkiezingen beïnvloeden opdat Spanje zich zou terugtrekken uit Irak.

Ook de bomaanslagen in 2005 in Londen worden wel gerelateerd aan het besluit van de Britse regering een rol te willen spelen in de invasie en bezetting van Irak. Mohammad Sidique Khan is een van de vermoedelijke daders van de bomaanslagen in de Londense metro. Hij wordt gezien als de leider van het viertal dat de aanslag pleegde. Op 1 september 2005 vertoonde de Arabische zender Al Jazira een videoboodschap van Sidique Khan waarin hij zijn daden rechtvaardigt. Deze illustreert het gebruik van attributies waarover we het in deze paragraaf hebben. In de video boodschap zei hij ondermeer:

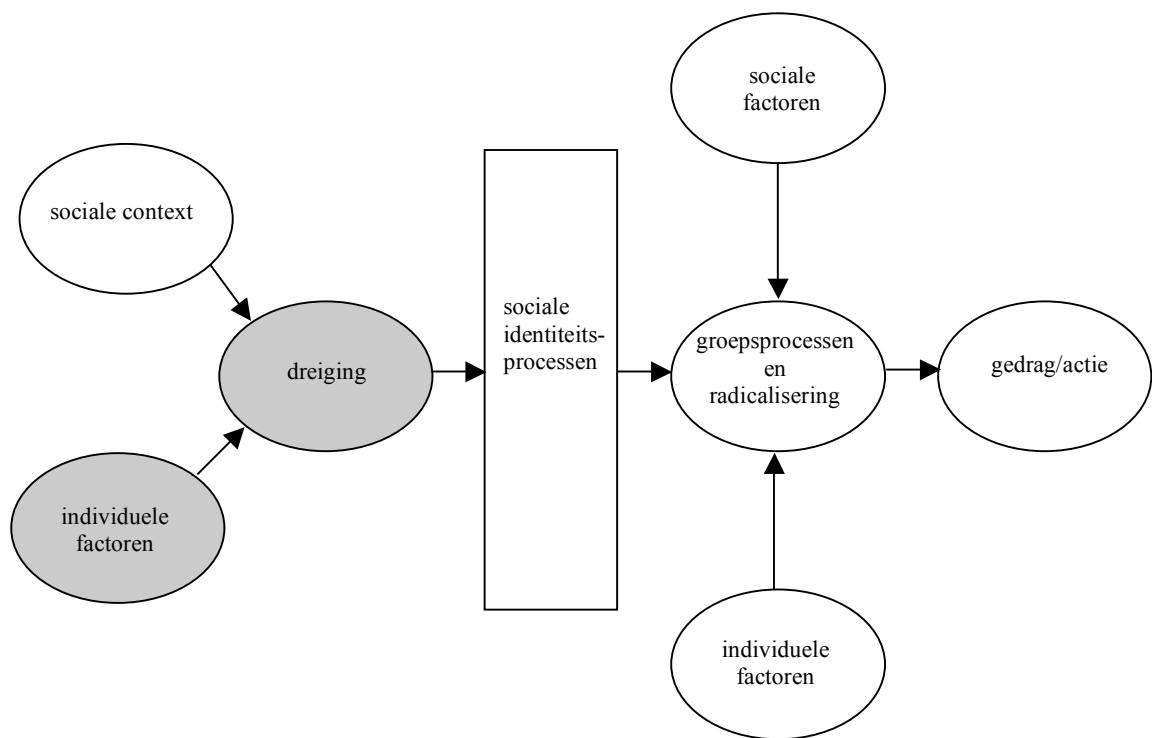
"Jullie democratisch gekozen regeringen begaan voortdurend wrede daden tegen mijn mensen en jullie steun voor hen maakt jullie rechtstreeks verantwoordelijk, net zoals ik rechtstreeks verantwoordelijk ben voor het beschermen en wreken van mijn moslimbroeders en -zusters. Tot we ons veilig voelen, zullen jullie ons doelwit blijven." en "Onze woorden hebben geen invloed op jullie en daarom zal ik met jullie

spreken in een taal die jullie begrijpen. Onze woorden zijn dood tot we ze tot leven wekken met ons bloed." (NRC Handelsblad, 2005).

Een laatste voorbeeld betreft de terroristische dreiging die een aantal Belgische TV zenders ontvingen in december 2008. Het is nog onduidelijk hoe serieus de dreigementen waren, maar dit voorbeeld geeft ook een aardige illustratie van het eerder beschreven gebruik van attributies van verantwoordelijkheid. Op een videoband toonden zich drie gemaskerde strijders, die hun boodschap op de ondertiteling presenteerden met op de achtergrond een lied dat opriep tot de Jihad. De tekst bevatte de volgende elementen en verwijst direct naar het toen recente besluit van de Belgische regering te participeren in de gewapende interventie in Afghanistan:

“Tot hiertoe heeft België zich afzijdig gehouden van de strijd die de neo-kruisvaarders hebben opgezet tegen de Islam. We hebben echter vernomen dat deze situatie gewijzigd is door F16's en manschappen te sturen naar Afghanistan. Deze beslissing door de Belgische regering is een duidelijk signaal en een uiting van vijandschap tegenover de Islam. Daarom reageren wij met deze boodschap..... De fout die jullie maken, treft niet alleen jullie regering maar elke burger in dit kleine land. Of dachten jullie te kunnen schieten op onze broeders, kinderen en vrouwen; terwijl jullie vrouwen en kinderen veilig thuis zitten? De eer van één moslim is ons dierbaarder dan heel dit land, met haar inwoners, democratie bij elkaar. Jullie land zal daarom vertoeven in chaos, bloedvergieten en gruwelijke aanslagen die op elk moment, op elke plaats kunnen plaatsvinden.” (Nieuwsblad.be, 2008).

Naast de in deze en de vorige paragraaf besproken meer sociale factoren die een rol spelen bij het ontstaan van radicalisering en terrorisme worden in de literatuur ook meer persoonsgebonden factoren genoemd. Die bespreken we in de volgende twee paragrafen. In de paragrafen 6 en 7 richten we ons op de invloed van persoonsgebonden factoren op de mate waarin men dreiging ervaart en de geneigdheid tot radicalisering. Figuur 4 geeft de plaats aan van deze factoren in het algemene model.

Figuur 4. *Individuele factoren en ervaren dreiging: plaats in het model.*

6. Individuele factoren: persoonlijkheid van de terrorist

Een gebruikelijke manier om terroristisch gedrag te verklaren was toeschrijving aan de persoonlijkheid van de terrorist. Nog rond 1980 werden terroristen in de wetenschappelijke literatuur vooral als psychopaten gezien (Kruglanski en Fishman, 2006). Silke (2008) trekt een parallel met een verder verleden waarin na de Tweede Wereldoorlog Nazi-leiders psychologisch werden onderzocht. Deze personen werden gewelddadig, hongerend naar macht en zonder werkelijk menselijk gevoel bevonden. Jaren later werden hun scores toegevoegd aan die van een groep “gemiddelde” Amerikanen. Experts geconfronteerd met deze verzameling ontdekten niets bijzonders aan de Nazi-leiders, en sterker nog, concludeerden dat de scores kenmerkend waren voor stabiele en gezonde persoonlijkheden. Moraal: terroristen en nazi-leiders moeten wel, gezien hun gedrag, abnormale persoonlijkheden bezitten, en als in (niet-valide) onderzoek die conclusies mogelijk worden gemaakt, dan zullen ze vaak worden getrokken. Later en beter onderzoek heeft echter tot de conclusie geleid dat terroristen psychologisch niet abnormaal zijn, en bovendien psychologisch gezonder en meer stabiel dan andere gewelddadige criminelen (Loza, 2007; Rogers et al. 2007; Silke, 2008; Victoroff, 2005). Natuurlijk zullen, aldus Silke, onder terroristen wel personen

zijn met psychische problemen. Dergelijke personen zullen echter geen goede terroristen zijn; zij missen discipline, rationaliteit en doorzettingsvermogen.

Het blijft natuurlijk mogelijk dat terroristen zich op andere persoonlijkheidsdimensies onderscheiden. In dat verband wordt autoritarisme wel genoemd (vgl. Kruglanski en Fishman, 2006). Autoritaire personen volgen de traditionele waarden en normen, conformeren zich aan autoriteiten en gezagsdragers, en richten hun agressie op doelen die door die autoriteiten gesanctioneerd zijn. Hieraan ten grondslag liggen waarschijnlijk een gevoel van onzekerheid en een ontvankelijkheid voor dreigingen. Factoren, die, zoals we eerder aangaven, een rol kunnen spelen in het proces van radicalisering en terrorisme. Kruglanski en Fishman noemen onderzoek waaruit blijkt dat in Libanon personen met een hoge autoritarisme score in sterkere mate terroristische acties tegen Amerika steunden dan personen met een lage score. Overigens was er in Amerika een niet onverwacht verband tussen hoge autoritarisme score en steun voor een hardere anti-terrorisme politiek. Een factor als zwart-wit of dichotoom denken, zoals het idee dat iets of goed of slecht is en dat schakeringen daarbij ontbreken, wordt ook wel genoemd als een mogelijke factor bij radicalisme en terrorisme (vgl. Kruglanski en Fishman, 2006; Victoroff, 2005). Dat is goed voorstelbaar, maar relevant onderzoek ontbreekt. Een ander voorbeeld van een persoonlijkheidsdimensie die mogelijk onderscheidend voor terroristen is, betreft het zoeken naar sensatie of nieuwigheid ('sensation-seeking' of 'novelty-seeking'), genoemd door onder anderen Victoroff (2005) en Kruglanski en Fishman (2006). Het zoeken naar sensatie is een erkende persoonlijkheidstrek en in terrorisme kan veel sensatie, risicovol gedrag, en spanning worden gevonden. Victoroff noemt uitspraken van terroristen in die zin en stelt dat het naar sensatie zoeken, dat in bepaalde mate kenmerkend is voor adolescenten en jonge volwassenen in het algemeen, een rol kan spelen op de weg naar terrorisme. In deze levensperiode voelen personen zich op die grond wat meer aangetrokken tot terrorisme. Ook wat betreft het zoeken naar sensatie als persoonlijkheidstrek, waarbij het gaat om individuele verschillen, is het volgens Victoroff plausibel dat er een verband is met terrorisme. Onderzoek dat uitwijst dat personen die in sterke mate sensatie zoeken, sterkere neigingen hebben tot terrorisme is echter nog niet uitgevoerd.

Samenvattend, terroristen zijn wat hun persoonlijkheid betreft niet abnormaal. Wat specifiekere persoonlijkheidstrekken betreft, met als voorbeelden autoritarisme en het zoeken naar sensatie, is het plausibel dat deze een rol kunnen spelen in het proces van radicalisering en terrorisme. Die rol is echter helaas nog nauwelijks onderzocht.

7. Individuele factoren: demografische kenmerken

Demografische kenmerken - we behandelen de in de literatuur meest prominente kenmerken sociaal-economische status, leeftijd, geslacht en huwelijks staat – zijn in het algemeen beter en meer betrouwbaar vast te stellen dan persoonlijkheidstrekken. Daardoor zijn er duidelijker conclusies over onderscheidende demografische kenmerken, die samen een profiel van de terrorist zouden kunnen vormen, te trekken dan over persoonlijkheidskenmerken.

7.1 Sociaal-economische status

Eerder zijn we uitgebreid ingegaan op de rol van economische positie. Hier vermelden wij nog enige aanvullende gegevens en nuanceringen. In de desbetreffende literatuur worden vaak bij de constructie van een profiel opleiding, beroep en inkomen onderscheiden. Vanwege de sterke verbanden tussen deze drie factoren hebben wij ze samen genomen in de factor sociaal-economische status, die deze drie verenigt. Victoroff (2005) komt op basis van negen onderzoeken tot de conclusie dat gemiddeld genomen terroristen een hogere sociaal-economische status hebben dan anderen uit dezelfde groep. Er zijn echter interessante variaties. Victoroff noemt onderzoek naar het verband tussen sociaal-economische status en politieke oriëntatie onder terroristen, actief in Amerika gedurende de zestiger en zeventiger jaren van de vorige eeuw. Een hogere opleiding (afgemaakte college-opleiding) was gebruikelijker onder linkse dan onder rechtse terroristen (68 % tegenover 19%); voor beroep waren er overeenkomstige percentages. Overigens was het percentage vrouwen onder linkse terroristen veel hoger dan onder rechtse terroristen (46% tegenover 11%). Verder heeft onderzoek onder Palestijnse zelfmoord-terroristen in de tachtiger jaren uitgewezen dat deze een lage sociaal-economische status hadden. Post (2005) schetst een beeld van hen als jonge naïevelingen, aan wie door rekruteerders werd verteld dat hun vooruitzichten somber waren, dat ze iets belangrijks konden doen, dat ze daardoor bewondering zouden oogsten en dat hun ouders financiële tegemoetkomingen zouden

ontvangen. Waarschijnlijk zijn dit omstandigheden waarbij een hogere opleiding voor de rekrutering een nadeel is.

7.2 Leeftijd

Uit de door Victoroff (2005) genoemde onderzoeken blijkt ook dat terroristen relatief jong zijn, grofweg zo'n 25 jaar oud. In overeenstemming daarmee bleek uit onderzoek van Fair en Shepherd (2006) onder de inwoners van 14 landen met een Moslim meerderheid of grote minderheid in Afrika of Zuid-Azië dat oudere mensen terrorisme minder steunden dan jongere mensen. Als een verklaring noemt Silke (2008), zich tot mannen beperkend, het gegeven dat jonge mannen ook het vaakst betrokken zijn bij gewelddadige misdaad, een gegeven dat opvallend stabiel is over culturen en gebieden heen. Met het ouder worden neemt die betrokkenheid snel af. Het is aannemelijk dat aan die gewelddadigheid en agressiviteit stijgende testosteronspiegels ten grondslag liggen, die een piek vertonen tussen de 20 en 25 jaar; daarna nemen zij af. Het hormoon testosteron versterkt agressief gedrag. Ook bij crimineel gedrag in het algemeen zijn jonge mannen in sterke mate betrokken. Voor de verschillende vormen van crimineel gedrag kunnen volgens Silke verder grotere impulsiviteit, zelfvertrouwen, neiging tot risico nemen, en behoefte aan status verantwoordelijk zijn, dezelfde factoren die ook in het verkeersgedrag van jongeren waarschijnlijk een rol spelen. Behalve agressiviteit zijn de genoemde factoren waarschijnlijk van belang in de aantrekkingskracht van terrorisme.

Een andere verklaring voor het leeftijdseffect kan worden gevonden in onzekerheid, ontevredenheid, en waargenomen onrecht met bijbehorende emoties, variabelen die radicalisering en terrorisme kunnen bevorderen. Dergelijke cognities en emoties zullen voor jongeren waarschijnlijk sterker zijn dan voor ouderen. Jongeren moeten hun leven en de wereld nog vorm geven waarbij zij in sterkere mate onderworpen zijn aan tegenstrijdige Nederlandse en Moslim waarden, een proces dat eerder werd beschreven. Bovendien zullen discriminatie en achterstelling door jongeren waarschijnlijk sterker worden gevoeld, omdat zij meer dan ouderen toegang tot de Nederlandse samenleving willen verkrijgen.

7.3 Geslacht

Zoals bekend, zijn terroristen overwegend mannen. Verklaringen hiervoor sluiten ten dele aan bij die voor de leeftijdseffecten, en we kunnen daarover kort zijn. Testosteron is een mannelijk hormoon, en een zelfde redenering als voor leeftijdsverschillen kan worden opgehangen voor sekseverschillen. Mannen zijn meer betrokken in crimineel gedrag dan vrouwen en onderliggende factoren zoals impulsiviteit en risico nemen kunnen radicalisering en terrorisme naderbij brengen. Daaraan kan nog worden toegevoegd dat, zeker traditioneel gezien, in het algemeen terroristisch gedrag meer aansluit bij de mannelijke dan bij de vrouwelijke rol. De mannelijke rol wordt meer gekenschetst door initiatief nemen en (agressieve) assertiviteit. Daardoor zullen mannen zich gemakkelijker overgeven aan terroristisch gedrag en zullen zij eerder door groepen worden geaccepteerd. In Nederland was bij de Hofstadgroep een aantal vrouwen betrokken, maar op grond daarvan is het onmogelijk conclusies te trekken over de participatie van vrouwen in radicale groeperingen en terrorisme in Nederland.

7.4 Huwelijkse staat

In het overzicht van Silke (2008) is te vinden dat leden van extremistische islamitische groepen in overgrote meerderheid getrouwd zijn, en dat de meeste gehuwden kinderen hadden. Silke tekent hierbij echter aan, zich beroepend op gegevens uit het Verenigd Koninkrijk, dat dat gehuwd zijn voor moslims in het algemeen geldt. Het grote aantal huwelijken onder extremisten kan daarvan een afspiegeling zijn. Van een beschermende rol van het huwelijk, die soms bij crimineel gedrag is waar te nemen, is volgens Silke bij terroristisch gedrag minder sprake, omdat de echtgenotes en hun familie de extremistische doelstellingen vaak delen. Bovendien is gehuwd zijn niet kenmerkend voor terroristen in het algemeen. In het eerder genoemde onderzoek onder Palestijnse zelfmoord-terroristen bleken deze merendeels ongehuwd. (Post, 2005). Kortom, het is nog onduidelijk of de huwelijkse staat van terroristen een onderscheidend kenmerk is, en zo ja, welke rol die staat dan speelt in radicalisering en terrorisme.

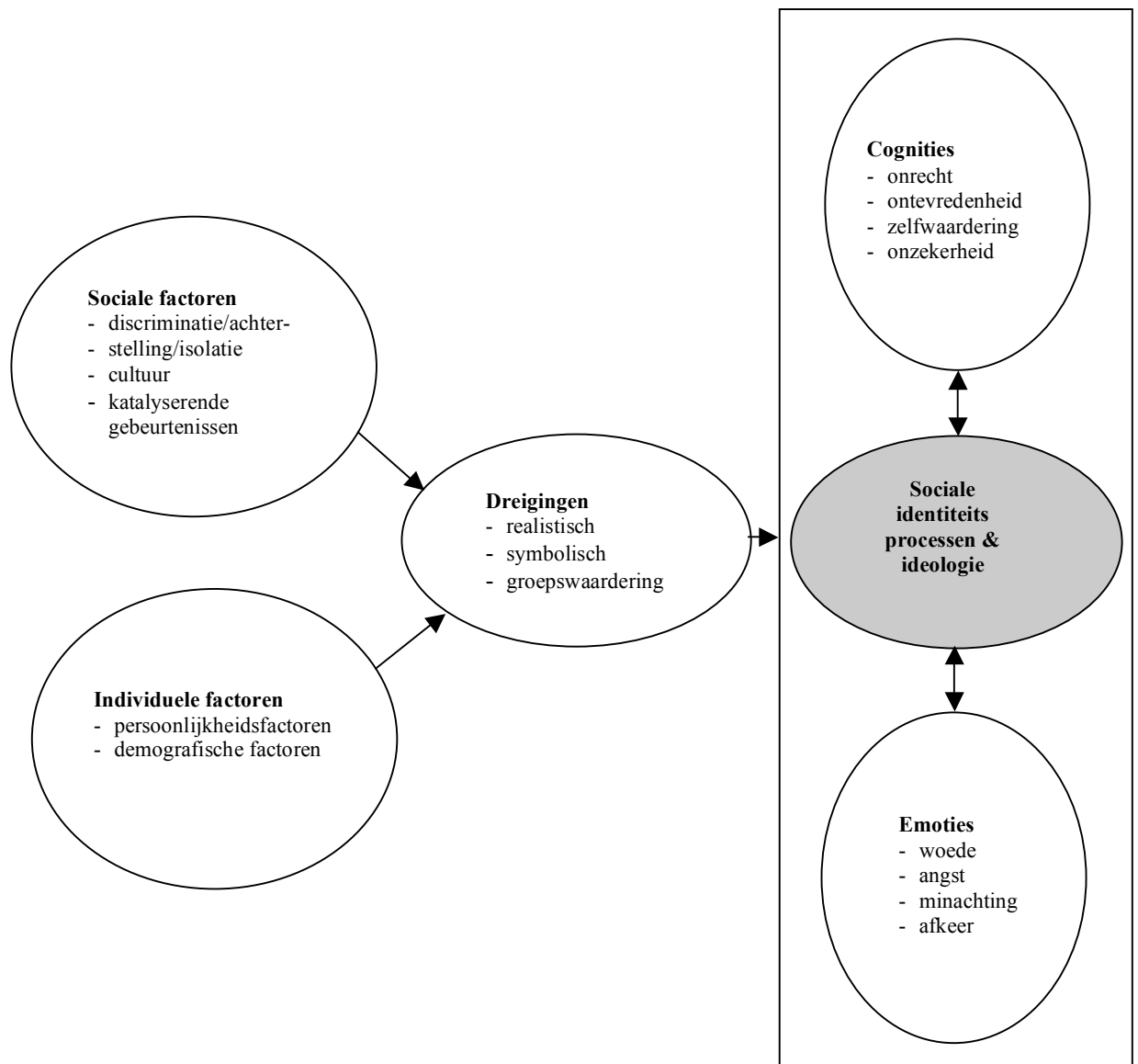
In deze paragraaf hebben we kort een aantal demografische factoren genoemd. Leeftijd en geslacht spelen een rol, maar verklaren maar een heel klein percentage van radicalisering en terrorisme. Links terrorisme gaat gepaard met een hogere opleiding dan rechts terrorisme, maar de rol van opleiding bij moslimterrorisme is onduidelijk.

Het feit dat moslimterroristen evenals de leden van andere terroristische bewegingen in de regel jong zijn en van het mannelijk geslacht is een gegeven.

Tot zover de sociale en individuele factoren die kunnen leiden tot een situatie waarin men zich bedreigd voelt. De gevolgen van die dreiging hebben we ook samengevat; het gaat hierbij om zowel cognitieve als meer emotionele reacties. Dit alles speelt zich echter niet af in een isolement; individuen zijn lid van een groep en deze zogenaamde sociale identiteit heeft belangrijke consequenties voor zowel het individu als de betreffende groep. In het volgende gedeelte gaan we daar nader op in. Figuur 5 presenteert het eerdere model en voegt de factor sociale identiteitsprocessen en ideologie toe.

8. Sociale identiteit en ideologie

Mensen ontleen hun zelfwaardering niet alleen aan hun individuele kenmerken en prestaties maar ook aan het lidmaatschap van een bepaalde groep. De term ‘groep’ kan verwijzen naar een bepaalde nationaliteit, etniciteit of sekse, maar ook naar een beroepsgroep, een voetbalclub of een school. Deze zogenaamde ‘sociale’ identiteit kent twee belangrijke parameters (vgl. Leach et al., 2008). De eerste is de waardering of de evaluatie van de betreffende groep, de tweede is het belang dat men hecht aan het behoren tot deze groep. Mensen streven er in het algemeen naar dat hun groep positief afsteekt ten opzichte van andere groepen. Deze positieve ‘glans’ straalt af op het individu en hoe belangrijker de groep is voor het individu, hoe meer dit het geval zal zijn.

Figuur 5. *De rol van sociale identiteit en ideologie als reactie op bedreigende omstandigheden.*

Onderzoek naar sociale identiteitsprocessen geeft aan dat groepslidmaatschap en het streven naar het positief onderscheiden van de eigen groep ten opzichte van andere groepen toeneemt wanneer de eigenwaarde van mensen wordt bedreigd of onder druk staat (zie Dovidio, Gaertner, & Saguy, 2008; Simon & Brown, 1987). Deze dreiging kan gepaard gaan met onzekerheid, waardoor het belang van het groepslidmaatschap en de daarbij horende sociale (in plaats van individuele) identiteit toeneemt. Deze toegenomen identificatie kan ook leiden tot een meer negatieve reactie ten opzichte van andere groepen en pogingen om het onderscheid tussen de eigen en andere

groepen te benadrukken en de overeenkomsten te minimaliseren (Fischer, Gretemeyer, Omay, & Frey, 2007).

Minderheidsgroepen voelen zich eerder bedreigd dan meerderheidsgroepen en zijn in de regel ook wantrouwiger dan de meerderheidsgroep. Zo denken leden van een minderheidsgroep eerder dat de belangen van hun groep minder goed worden behartigd als de groepen bijvoorbeeld zouden samengaan. Deze defensieve houding zien we in tal van contexten. Voorbeelden zijn fusies tussen een grote en wat kleinere firma, club of gemeente. Ook bij het samengaan van culturen zien we dergelijke processen. Onderzoek geeft aan dat bij een samengaan van groepen de meerderheidsgroep geneigd is de nadruk te leggen op de overeenkomsten tussen de meerderheid en de minderheid. Deze groep voelt zich vaak ook minder bedreigd. Gonzáles en Brown (2006) vonden direct bewijs voor het net beschreven fenomeen dat minderheidsgroepen juist hun eigen (groeps) identiteit zullen benadrukken als ze bang zijn dat deze verloren gaat wanneer ze opgaan in de grotere, meerderheidsgroep. Zij geven ook de omstandigheden aan waarbij deze dreiging minder uitgesproken is. Dat is vooral het geval als zowel ruimte wordt geboden voor een gemeenschappelijke identiteit als een separate groepsidentiteit die bijdraagt aan de gemeenschappelijke identiteit. Een voorbeeld: men respecteert een eigen Friese identiteit en zowel deze groep als de andere (de grotere groep Nederlanders) erkennen dat deze een onderdeel is van de Nederlandse identiteit en daar ook een eigen, herkenbare bijdrage aan levert. Een dergelijk onderscheid tussen verschillende sociale identiteiten en de daarbijbehorende processen zijn vooral van belang wanneer sprake is van minderheidsgroepen en verschillen in macht. In die gevallen zal de minderheidsgroep minder voelen voor assimilatie en bij voorkeur niet willen opgaan in de meerderheidsgroep. De reden is dat men vreest dat de kenmerken van de eigen groep en de bijdrage van die groep aan de samenleving in haar geheel verloren gaan of in ieder geval niet meer als zodanig her- en erkend worden. Worrell en Gardner Kitt (2006) vonden dit in hun onderzoek bij zwarte Amerikanen.

Dezelfde fenomenen zien we terug bij een aantal etnische minderheden in Europa. Onderzoek van van Oudenhoven, Prins en Buunk (1998) en Verkuyten (2006) geeft aan dat minderheden vaak een voorkeur hebben voor een multiculturele oplossing (integratie waarbij de eigen identiteit blijft behouden) boven assimilatie (en de

gevreemde teloorgang van de eigen identiteit). De processen waarbij de eigen groepsidentiteit wordt gekoesterd zijn dus begrijpelijk en verklaarbaar. Dit hangt natuurlijk wel samen met factoren als de omvang van de minderheidsgroep, de reden waarom men zich gevestigd heeft in het nieuwe land, en de positie die het individu of de groep heeft verworven in de betreffende samenleving. Zo zijn Hongaren die in 1956 naar Nederland kwamen en Nederlanders die zich de vorige eeuw in landen als de Verenigde Staten en Australië vestigden min of meer geruisloos geassimileerd.

Voor het huidige onderzoek is het interessant nadere aandacht te besteden aan de rol van een eigen groepsidentiteit in de context van radicalisering en terrorisme. Twee processen zijn hierbij met name van belang. Minderheden, en zeker minderheden die veel minder macht en invloed hebben dan de meerderheid, hechten vaak meer aan hun culturele- en groepsidentiteit, richten zich dus vooral op de eigen groep, en zijn kritischer over de rechtvaardigheid van de positie van en kansen voor leden van de minderheid.

Dreigingen van welke aard dan ook hebben gevolgen voor de waarneming van en de houding tegenover de dominante meerderheidsgroep. Ook de emoties die de meerderheidsgroep dan oproept zullen veranderen. Tevens zullen veranderingen optreden in de waarneming van en de houding ten opzichte van de eigen groep. Zoals eerder in dit rapport besproken kunnen dreigingen realistisch zijn, te maken hebben met de (geringe) waardering voor de groep, of symbolisch (bijvoorbeeld een boek of film waarin religieuze opvattingen van de groep worden aangevallen of geridiculiseerd). Vaak ontstaat er als gevolg van die dreigingen meer groepscohesie; men voelt zich meer betrokken bij en meer aangetrokken tot de eigen groep. Er ontstaat meer waardering voor de leiders van de groep, en men oordeelt strenger over degenen die groepsnormen overtreden (zie bijv. McCauley en Moskalenko, 2008). In feite reageren minderheids- en meerderheidsgroepen op gelijke wijze op externe dreigingen. Dat zien we bijvoorbeeld als we kijken naar de Amerikaanse binnenlandse reactie op de terroristische aanslagen van 11 september 2001. Zoals McCauley en Moskalenko opmerken, nam het patriottisme sterk toe, de president won weer aan waardering en steun. Hetzelfde gold voor diverse relevante autoriteiten en overheidsdienaren, ook Amerikaanse waarden werden in die periode meer benadrukt.

In het geval van gespannen relaties tussen groepen of groepsconflicten neigen de leden van die groepen er toe om de andere groep als “entitatief” te zien, als “één pot nat”, als een groep die sterk samenhangt en homogeen is. Onderzoek van Stenstrom, Lickel, Denson en Miller (2008) maakt aannemelijk dat dat nog sterker geldt voor leden die zich sterk identificeren met de groep. Hun onderzoek vindt ook steun voor de hypothese dat zo’n entitatieve groep gemakkelijk vergelding voor negatief gedrag oproept, ook als het gaat om groepsleden die part noch deel hebben gehad aan de negatieve acties. De groep is immers “één pot nat”. Dit vertalend naar radicalisering en terrorisme: bij negatieve acties van de meerderheidsgroep zal de aangevallen minderheidsgroep, waarmee de leden zich in het algemeen in sterke mate identificeren, ook “onschuldige” anderen gemakkelijk als doelwit zien; behoren tot die meerderheid is daarbij voldoende. Vanuit de meerderheidsgroep bezien, zijn dergelijke doelwitten natuurlijk volstrekt ongerechtvaardigd. De meerderheidsgroep zal trouwens bij negatieve acties door leden van de minderheidsgroep op een overeenkomstige wijze reageren, namelijk door de leden van die groep over één kam te scheren.

Als het groepen tegenzit zijn er allerlei psychologische middelen om toch een positieve waardering voor zichzelf en de groep te krijgen of te behouden. (Vgl. Dijker en Koomen, 2007). Men kan bijvoorbeeld de eigenwaarde verhogen door zich te richten op nieuwe kenmerken (“geld is niet zo belangrijk, het gaat om geluk en contacten met anderen”), of door de achterstelling van de groep alleen maar toe te schrijven aan discriminatie (“we krijgen gewoon geen kansen om onze kwaliteiten te bewijzen”), of door sociale vergelijkingen te maken (“Antillianen zijn minstens zo crimineel”). Door op dergelijke wijzen om te gaan met een achtergestelde positie kunnen minderheden zelfs een hogere eigenwaarde tonen dan de dominante meerderheid. Zo vonden Jaspers en Lubbers (2005) dat 92% van de door hen onderzochte moslims trots was op hun etnische afkomst; voor Nederlanders is dat beduidend minder. Hiermee in strijd lijkt de eerder gesignaleerde negatieve houding van Amsterdamse Marokkanen tegenover hun eigen groep. Wellicht speelde bij de Amsterdamse Marokkanen de mate van criminaliteit van een deel van de eigen groep een rol in hun negatieve opvatting. De conclusie is dat groepen onder dreigingen weliswaar neigen tot een wat positiever groepsbeeld, maar ook ontvankelijk blijven voor de werkelijkheid.

Het zich richten op de eigen groep, het toegenomen gewicht van de identiteit van de eigen groep en cultuur, en het kritisch zijn over de kansen van de eigen (minderheids) groep zijn drie factoren die een voedingsbodem kunnen vormen voor radicalisering. In het gedeelte over groepsprocessen gaan we nader in op deze en andere intragroepsprocessen en hun effect op radicalisering. Als we kijken naar de recente Nederlandse geschiedenis zien we duidelijke verschillen in de mate van radicalisering tussen de verschillende minderheden. Zo werd in de 70er jaren van de vorige eeuw ook de Molukse gemeenschap gekenmerkt door radicalisering, hetgeen uitmondde in de bezetting van de ambtswoning van de ambassadeur van Indonesië en later het Indonesische consulaat in Amsterdam, gevolgd door de treinkaping bij Wijster en een tweede treinkaping bij De Punt in 1977. Verontwaardiging en morele emoties speelden daarbij ook een belangrijke rol. Islamitische radicalisering zien we nu vooral bij de Marokkaanse gemeenschap, en in mindere mate bij de Turkse gemeenschap. De Surinaamse en Antilliaanse gemeenschap worden niet gekenmerkt door radicalisering, hoewel bij de laatstgenoemde gemeenschap weer andere problemen zijn die de integratie minder vlekkeloos doen verlopen. Interessant is de vraag naar het waarom van dergelijke verschillen.

Voor de verschillen tussen Marokkanen en Turken in termen van radicalisering - Marokkanen lijken in Nederland op dit moment meer vatbaar voor radicalisering dan Turken (vergelijk Rosenthal, Muller & Ruitenbergh, 2006) – kunnen verklaringen worden gezocht in andere verschillen tussen beide groepen. Volgens Slootman en Tillie (2006) nemen Marokkanen een minder gunstige sociaal-economische positie in, is hun politieke participatie lager en zijn ze minder georganiseerd. Ook liggen ze vaker onder vuur in de media; in dat verband noemden we eerder hun negatievere opvattingen over de eigen groep. Voorts lijkt er voor Marokkaanse jongeren een grotere generatiekloof en is er een intensievere religieuze zoektocht, omdat ze daarbij minder aanspreekpunten hebben. Deze verschillen passen in de factoren die een rol spelen bij radicalisering en maken het verschil in radicalisering begrijpelijk.

Smelser (2007) gaat uitgebreid in op de ideologische verankering van identiteitsprocessen. Zijn argument is dat ideologie kan helpen bij de vorming van een coherent wereldbeeld en tevens bepaalde doelen kan genereren en rechtvaardigen. Smelser verwijst naar de antropologische literatuur waarin onderdrukte groepen

religie en ideologie combineerden tot een vorm van *'wishful thinking'* die in alle gevallen gepaard ging met het verdwijnen van de onderdrukkende macht (bv. de blanke overheerser in de Verenigde Staten, Zuid-Afrika en Nieuw Zeeland). Voorbeelden van dit 'nativisme' zijn te vinden bij de Sioux indianen in de 19^e eeuw. Andere voorbeelden zijn de Maori's in Nieuw Zeeland rond 1930 en de Javanen op het einde van de 19^e eeuw. Het 'wishful thinking' bij al deze voorbeelden bestond uit het geloof in een abrupt einde van de overheersing door blanken als gevolg van een straf van een opperwezen, bv. door extreem natuurgeweld. Daarna zou de eigen cultuur in volle glorie terugkeren. Latere voorbeelden zijn bewegingen als het Lichtend Pad (Peru), de 'Rote Armee Fraktion' (het voormalige West-Duitsland) en de Italiaanse 'Brigate Rosso'. De laatste voorbeelden waren minder verankerd in religie dan de klassieke voorbeelden en voegden tevens een geweldselement toe.

De ideologie van het huidige moslimterrorisme is deels gebaseerd op een bepaalde interpretatie van de Koran, deels op radicale ideologieën zoals die van Sayed Qutb en Saudi Wahhabism (zie Smelser, 2007; Williams, 2004). Bij de meeste in de vorige alinea genoemde ideologieën (religieus geïnspireerd of niet) zien we als sluitstuk een visie waarin de verdwijning/vernietiging van de overheerser centraal staat, gevolgd door de terugkeer naar een gemeenschap gebaseerd op de 'zuivere' principes die gebaseerd zijn op een bepaalde ideologie en/of in een vorig tijdperk de orde bepaalden. Een ander gemeenschappelijk kenmerk van de diverse ideologieën die hierboven kort werden genoemd is dat een grote meerderheid van, zo niet alle, op dat moment aanwezige sociale- en economische problemen worden toegeschreven aan de dominantie van de heersende macht. Dit zien we bij de diverse extreme groeperingen in het Midden Oosten, maar hetzelfde element zien we ook terug bij de ideologie van eenlingen die overgaan tot terrorisme (zie bijvoorbeeld de analyse van de *'Unabomber'* – Theodore Kaczinski – door Smelser, 2007). Loza (2007) richt zich vooral op radicalisering en terrorisme in het Midden-Oosten. Hij sluit zich aan bij de eerder besproken ideologische fundering daarvan en benadrukt daarbij de rol van religie. Güss, Tuason, & Teixeira (2007) benadrukken eveneens de rol van religie en citeren diverse terroristen die zich vooral baseren op de Islam, daarna op het verlangen martelaar te worden en daarna pas op hun nationaliteit. Güss et al. (2007) geven voorbeelden die aantonen dat religieuze verankering geen noodzakelijke

voorwaarde is voor terrorisme en verwijzen hierbij ondermeer naar de eerder in dit gedeelte genoemde Rote Armee Fraktion (RAF).

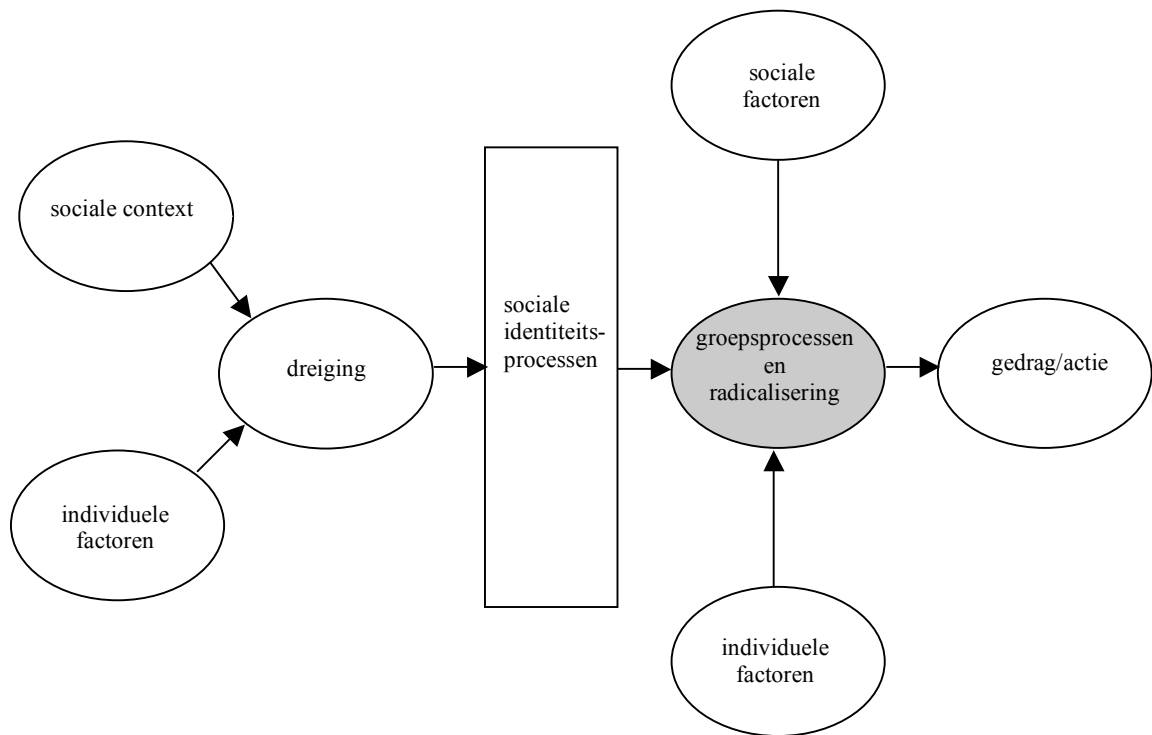
Silberman, Higgins, en Dweck (2005) beargumenteren dat religie kan leiden tot geweld. Zij verwijzen naar het oude werk van Allport (1966) die drie elementen noemde die gemeenschappelijk zijn aan vele religies en kunnen leiden tot zowel (misplaatste) superioriteitsgevoelens over de eigen groep als het legitimeren van geweld. Ten eerste is dat de overtuiging dat het geloof de absolute waarheid vertegenwoordigt, ten tweede dat gelovigen 'gekozen' zijn door een opperwezen, en tenslotte dat het goddelijke, op religie gebaseerde recht belangrijker is dan het civiele recht. Het idee dat er sprake is van heiligschennis (bijvoorbeeld de schending van heilige plaatsen die een centrale rol spelen in een religie) kan ook leiden tot geweld en agressie. Religie is, wanneer belangrijk, natuurlijk een prominent element van de sociale identiteit van mensen. Verder biedt religie een zekerheid en kan het de eigenwaarde doen toenemen. Dit laatste gebeurt vaak door niet-gelovigen of andersdenkenden neerbuigend te beschrijven (zie bijv. Appleby, 2000). In het gedeelte over groepsprocessen en over rechtvaardigingsprocessen zullen we deze tendens meer gedetailleerd beschrijven.

De rol van religie wordt het meest benadrukt door onderzoek naar zelfmoordterrorisme en martelaarschap omdat religie in dergelijke (meestal dodelijke) gevallen kan voorzien in een beloning. Toch worden er ook vraagtekens gezet achter deze visie, ondermeer door te stellen dat het benadrukken van de rol van religie soms gebruikt lijkt te worden om de rol van sociale en maatschappelijke tegenstellingen die (ook) ten grondslag liggen aan radicalisering en terrorisme te bagatelliseren (zie Rogers et al., 2007). Ook volgens Silke (2008) wordt de rol van religie als drijvende kracht van het moslim terrorisme overschat. Silke bevestigt dat het streven van moslim terrorisme bestaat uit het verdrijven van het 'kwaad' en het herscheppen van een groot, glorieus islamitisch rijk, maar geeft ook aan dat slechts een kleine minderheid van de terroristen islamitisch onderwijs achter de rug heeft. De idee dat leerlingen op deze scholen gehersenspoeld worden, en zo klaargestoomd voor het terrorisme, wordt dus niet ondersteund door de feiten.

Silke (2008) wijst vooral op het belang van de groep en van identificatieprocessen binnen relatief kleine groepen. Radicalisering vindt veelal plaats in kleine groepen waarvan de leden gedurende langere tijd intensief met elkaar omgaan, hetgeen gepaard gaat met de ontwikkeling van een gedeelde sociale identiteit waarin die groep na verloop van tijd de overtuigingen van juist de meer extreme groepsleden overneemt (zie ook paragraaf 9.2 over groepspolarisatie). Dit kan ook gepaard gaan met sociale isolatie waardoor de onderlinge afhankelijkheid van de leden van de kleine radicaliserende groep toeneemt. Religie en groepsloyaliteit worden dan ook belangrijker in een dergelijke context. Zoals eerder aangegeven worden deze processen beschreven in de paragraaf ‘groepsprocessen’.

Samenvattend kunnen we stellen dat sociale identiteitsprocessen belangrijker worden als er sprake is van een dreiging door een andere groep. Deze dreiging kan diverse vormen aannemen en zowel direct als meer symbolisch zijn. Sociaal-economische achterstelling en geringe waardering voor de eigen cultuur zijn dreigingen die de groepscohesie doen toenemen om zo de zelfwaardering te bevorderen. Het gevolg is een wij-zij denken en een toegenomen afstand tussen groepen. Deze zal nog verder toenemen als men de situatie van de eigen groep onterecht en onrechtvaardig vindt. Dit laatste kan ook gepaard gaan met emoties zoals woede en afkeer. Het vergroten van de afstand tussen de eigen en de andere groep kan ook leiden tot afkeer en minachting. Met name de emoties lijken een belangrijke rol te spelen in het proces van radicalisering. Deze veronderstelling is gebaseerd op de meer experimentele literatuur en het zou interessant zijn die rol nader te onderzoeken bij relevante individuen en groepen.

In het laatste gedeelte van dit rapport bespreken we de processen die in homogene groepen kunnen leiden tot verdere polarisatie en radicalisering. Deze processen zijn vooral bestudeerd in de literatuur die zich richt op beslissingen van groepen en de verhoudingen tussen (leden van) verschillende groepen. In dit gedeelte trekken we de lijn door die begon in de paragraaf over sociale identiteit en ideologie. Verschillende polariserende mechanismen zullen worden besproken, voorbeelden zijn de rol van dreiging, isolatie en leiderschapsstijl. Figuur 6 plaatst deze processen in de context van de eerder behandelde factoren.

Figuur 6. *De plaats en rol van groepsprocessen.*

9. Groepsprocessen en radicalisering

Veel onderzoekers naar radicalisering en terrorisme leggen de nadruk op groepsprocessen en minder op individuele factoren (zie bijv. Meertens, Prins & Doosje, 2006; Victoroff, 2005). In dit gedeelte gaan we in op diverse processen op groepsniveau die kunnen leiden tot polarisatie van meningen en voorkeuren, radicalisering en uiteindelijk het gebruik van geweld.

9.1 Sociale identiteit en dreiging

Rogers et al. (2007) wijzen op het belang van de eerder in dit rapport beschreven sociale identiteit (zie de paragraaf over identiteitsprocessen). Kort samengevat gaat het daarbij om processen die optreden als de groep zich bedreigd voelt, waarbij deze meer cohesie zal vertonen en ook een negatieve attitude zal ontwikkelen tegenover de groep die verantwoordelijk is voor de dreiging en deze uiteindelijk ook zal kunnen gaan minachten (zie ook Branscombe, Ellemers, Spears, & Doosje, 1999). Lid zijn van een groep heeft voordelen maar kan ook gepaard gaan met sociale druk om zich aan te passen aan de groep. Die druk brengt mensen in het gareel, omdat een sanctie als mogelijk te worden buitengesloten als extreem negatief wordt ervaren en zelfs tot

fysieke pijn kan leiden (vgl. Chen et al. , 2008). Deze druk zal groter zijn wanneer sprake is van een externe dreiging. Hoe groter de gevoelde dreiging hoe meer men de verschillen tussen de eigen en de andere groep zal benadrukken. Bij ervaren extreme dreiging neemt de kans toe dat haat de dominante reactie wordt naar leden van de andere groep (Brewer, 2001). Anderen relateren deze polarisatie aan de overtuiging dat de andere groep fundamenteel slechter is dan de eigen groep en dat normale morele normen en regels niet meer van toepassing zijn, zogenaamde morele uitsluiting (Opatow, 1990). Met name wanneer de groep die deze mening is toegedaan machtiger is kan dit leiden tot excessen. Voorbeelden zijn er te over. In het uiterste geval gaat het dan om genocide waarbij de zich bedreigd voelende machtige groep (vaak een meerderheid) overgaat tot oplossingen die de verbeelding tarten. Dit gebeurde in de Tweede Wereldoorlog bij de zogenaamde Endlösung, maar ook daarna zijn er diverse (grootschalige) voorbeelden van wat eufemistisch ‘*ethnic cleansing*’ wordt genoemd. In de meerderheid worden relaties tussen groepen niet, of in ieder geval veel minder, gedomineerd door haat en morele uitsluiting. Dreiging werkt dus als een katalysator en versnelt een aantal processen binnen groepen die kunnen leiden tot polarisatie. Post (1998) stelt dat groepsnormen uiteindelijk individuele normen kunnen vervangen en dat dit deels een autonoom proces is. Zo moeten radicale groeperingen die beogen ‘de anderen’ middels geweld te bestrijden uiteindelijk wel geweld gebruiken.

9.2 Groespolarisatie

Er zijn dus diverse processen aan te wijzen die kunnen leiden tot het extremer worden van meningen, voorkeuren en gedrag en uiteindelijk ook kunnen leiden tot radicalisering. Een aantal van deze processen vindt ook plaats wanneer geen sprake is van een dreiging. Een belangrijke voorwaarde is dat een meerderheid binnen de groep een bepaalde mening is toegedaan of een bepaald standpunt inneemt. Zodra dit het geval is zal de gemiddelde mening in de groep extremer worden in de richting van het meerderheidsstandpunt. Dit effect zal toenemen bij een extra dreiging omdat de groepscohesie toeneemt. Informatie-uitwisseling zal leiden tot polarisatie omdat het meerderheidsstandpunt in de regel meer ‘zendtijd’ krijgt, wordt voorzien van meer argumenten en vaak met meer zelfvertrouwen zal worden verwoord (zie bijv. Smith & Mackie, 2007). Daarnaast kunnen sociale vergelijkingsprocessen leiden tot verdere polarisatie. Groepsleden vergelijken zich met elkaar en onderzoek leert dat

groepsleden met een meer geprononceerde mening meer invloed hebben. In radicale bewegingen zullen vaak juist de radicale groepsleden meer status en invloed verwerven. Collier en Horowitz (1989) vonden hier steun voor in hun onderzoek en beschrijven dit in hun analyse van de linkse gewelddadige anti-oorlogsbeweging 'Weather Underground' in de 70-er jaren van de vorige eeuw.

9.3 *Groupthink*

De eerder genoemde groepscohesie speelt een belangrijke katalyserende rol. Bij een grote cohesie hoort een grote druk om het met elkaar eens te zijn. Zoals gezegd, dit kan gebeuren door een vermeende dreiging van buiten af. Deze dreiging kan zeer divers zijn, maar de gevolgen zijn gelijksoortig.

Andere processen die relevant zijn in de context worden in de literatuur beschreven onder de noemer *groupthink*. 'Groupthink' verwijst naar een situatie waarin eensgezindheid zo belangrijk is dat dit de kwaliteit van de oordeelsvorming negatief beïnvloedt. De groep ziet zichzelf als relatief onkwetsbaar en dit kan zich uiten in het bagatelliseren of zelfs ontkennen van dreigingen. Dit gebeurt als gevolg van een extreem geloof in eigen kunnen, het uitoefenen van druk op personen met een afwijkende mening, zelfcensuur en eenzijdig en selectief omgaan met informatie. Men is vooral op zoek naar ondersteuning van de eigen voorkeur of mening en heeft weinig of geen aandacht voor alternatieven. De literatuur geeft aan dat dit soort processen eerder optreden bij relatief homogene groepen waarvan de leden onderling sterk verbonden zijn met elkaar, waarbij tevens sprake is van een relatieve isolatie van de groep. Door deze isolatie blijft men afgeschermd van afwijkende informatie, andere meningen en kritiek. In de volgende alinea gaan we nader in op de rol van isolatie. Sterk en directief leiderschap bevordert de processen die zojuist zijn beschreven onder de noemer 'groupthink'. Ook op die factor zullen we later nader ingaan. Klassieke voorbeelden betreffen elitaire groepen die zich bedreigd voelen door een niet begrijpende buitenwereld of zich daarboven verheven voelen. Nixon's 'Watergate' schandaal in 1972 is zo'n voorbeeld. Andere recentere voorbeelden zijn de besluitvorming rondom het ruimteveer de 'Challenger' waarbij NASA zich bedreigd voelde door de centrale regering in Washington die twijfelde het dure programma te blijven financieren.

Ook het drama van Ahold in 2004, waarbij vele miljarden verloren gingen en het vertrouwen van vele mensen ernstig werd geschaad, kenmerkte zich door een relatief isolement waarbij waarschuwendende signalen niet werden gehoord of werden genegeerd. Ook was sprake van sterk, directief leiderschap dat vaak geen tegenspraak dulde; termen als grootheidswaan en roekeloosheid werden gebruikt om de leiding te karakteriseren (zie bijv. Smit, 2004).

Bovengenoemde groepen waren geen terroristische groepen maar worden aangehaald om de algemeenheid van dit soort processen te illustreren. De meningsvorming binnen terroristische groepen is (nog) moeilijker te onderzoeken dan die van de hierboven beschreven gevallen, maar er zijn overeenkomsten die een zelfde soort effect zullen hebben. Isolement, directief leiderschap en het zich verheven voelen boven anderen en de overtuiging hebben bezig te zijn met een zeer belangrijke opdracht zien we bij de hierboven besproken relatief elitaire groepen, maar ook in studies naar kleine radicaliserende groepen. Later zullen we voorbeelden geven.

‘Groupthink’ wordt ook wel geassocieerd met sekte-achtige groepen wat de indruk kan geven van een sterke overeenkomst tussen sekten en terroristische groepen. Buijs e.a. (2006) concluderen echter dat er bij de door hen onderzochte groepen radicale salafi-jongeren in Nederland geen sprake lijkt te zijn van een sekte. De groepen, zoals sekten, zijn hecht, hebben een sterke geloofsovertuiging en streven duidelijk een hoger doel na, maar leven niet erg geïsoleerd en er lijkt geen sprake van een enkele zeer directieve leider. Ook Slotman en Tillie (2006) komen tot een soortgelijke conclusie in hun onderzoek. Buijs e.a. (2006) concluderen wel dat de Hofstadgroep in de loop der tijd zeer sektarische kenmerken ontwikkelde.

9.4 Isolatie en superioriteit

Een belangrijk kenmerk van al deze gevallen is de relatieve isolatie van de groep. Deze was in belangrijke mate zelf gekozen; de externe dreiging leidde tot een enorme druk de ‘gelederen-te-sluiten’ en een (zeer) geringe waardering voor afwijkende meningen. De isolatie maakte de kans op correctie en/of het ventileren van afwijkende meningen en voorkeuren klein.

In deze context is het ook relevant te wijzen op morele aspecten. Een kenmerk van de klassieke gevallen van ‘groupthink’ is dat de groep zich relatief verheven voelde boven de rest van de samenleving. Deze neerbuigendheid suggereert een morele superioriteit en een alleenrecht op wat goed en kwaad is. Dat zien we ook bij geïsoleerde, radicale groepen. De sociale werkelijkheid van de groep is dé werkelijkheid; de normen en waarden van de groep worden alles bepalend en kunnen voldoende zijn ter rechtvaardiging van geweld tegen anderen die de groep en haar normen en waarden bedreigen. Ook in de context van radicaliserende groepen zijn diverse illustraties in de literatuur en pers te vinden van de genoemde ‘verhevenheid’ en superioriteitsgevoelens. Zo rapporteerde een moeder van een geradicaliseerde zoon over een ontmoeting met Imam Fawaz Ineid en een aantal volgelingen die ook actief waren binnen de As Soennah moskee in Den Haag, en verwees daarbij met name naar het superieure, arrogante gedrag van degenen wie ze de bezorgdheid over haar zoon wilde mededelen (Volkskrant, 2008).

Kortom, kleine groepen die bedreigd worden of zich bedreigd voelen tonen meer saamhorigheid en cohesie, meer polarisatie, minder tolerantie voor afwijkende meningen, meer sancties tegenover andersdenkenden en hebben de neiging de normen van de groep te idealiseren. Dit alles kan ook gepaard gaan met de overtuiging moreel superieur te zijn en zich te isoleren. Isolement is dan deels een gevolg van de beschreven groepsprocessen maar ook een katalysator daarvan. Meerdere auteurs wijzen op het belang van isolement en geven aan dat ook vaak bewust wordt gekozen voor isolement om een grotere invloed te kunnen uitoefenen op het individuele lid van de groep (zie bijv. Güss, Tuason, & Teixeira, 2007; Post 2005).

9.5 Internet en isolement

Het onderzoek naar de rol van groepsprocessen bij radicalisering richt zich in de regel op factoren die een rol spelen in groepen waar sprake is van ‘face-to-face’ contacten. De laatste decennia zien we in toenemende mate dat met name jongeren (ook) functioneren binnen digitale groepen via het internet. In de paragraaf over rechtvaardigingsprocessen zullen we ook wijzen op de rol van het internet. Sociale contacten via internet zijn anders dan face-to-face contacten. Het is relatief eenvoudig informatie en/of individuen waar men geen prijs op stelt te ontlopen. De interessante paradox is dat internet enerzijds heeft geresulteerd in de beschikbaarheid van een

enorme diversiteit aan meningen en voorkeuren en anderzijds de mogelijkheid biedt om afwijkende meningen en voorkeuren eenvoudig te mijden en zich te beperken tot meningen die aansluiten bij de eigen voorkeur. Internet maakt het dus ook makkelijker om zich te isoleren van andere meningen en voorkeuren. Internet kan een rol spelen bij de vorming van netwerken en groepen van gelijkgezinden. Internet lijkt niet alleen in de initiële stadia van groepsvorming een rol te spelen. Volgens de Nationaal Coördinator Terrorismebestrijding zijn er ook voorbeelden van virtuele groepen of netwerken die voorbereidingshandelingen troffen voor aanslagen (Mascini & Verhoeven, 2005). Internet biedt ook meer lugubere mogelijkheden die geweld kunnen bevorderen en leden van andersdenkende groepen dehumaniseren. Herhaalde blootstelling aan een veelheid aan onthoofdingfilmpjes die op internet circuleren heeft precies dat effect. Volgens Kruglanski, Crenshaw, Post en Victoroff (2008) vinden meerdere experts dat het internet een belangrijke rol speelt in radicalisering en de rekrutering van nieuwe leden van terroristische bewegingen. Het internet kan een rol spelen in de initiële stadia van radicalisering en bij de rekrutering van nieuwe leden. Daarna zullen groepsprocessen zoals eerder besproken in deze paragraaf een belangrijke rol spelen. Internet biedt deze groepen ook een selectief uitzicht op de rest van de wereld en kan dus een bijdrage leveren aan de verdere radicalisering van een groep gelijkgestemden (zie ook AIVD, 2006; Roy, 2004).

9.6 De rol van leiders

We hebben in dit gedeelte verwezen naar meerdere groepsprocessen die een rol kunnen spelen bij radicalisering. Een factor die nog niet besproken is betreft de invloed van leiders. Een terugblik op de geschiedenis van radicale groeperingen wijst ook op charismatische leiders. In veel gevallen speelden deze een belangrijke rol in de radicalisering van de groep die zij leiding gaven. Voorbeelden zijn Andreas Baader van de Baader Meinhof groep, Malcolm X van de Black Panthers en Osama Bin Laden van de Al Qaida beweging. Ook Stern (2003) wijst op de rol van leiderschap. Van meer recente datum wordt in Nederlands onderzoek gewezen op de rol van Abu Khaled, een Syrische prediker die een centrale rol speelde bij de vorming van het Hofstadnetwerk (Chorus & Olgun, 2005) en twee centrale personen in een groepje jongeren in Amsterdam (Slootman & Tillie, 2006). In de eerder besproken literatuur over ‘groupthink’ wordt ook gewezen op de belangrijke rol van sterk, directief leiderschap.

9.7 Samenvatting

In dit gedeelte hebben we meerdere groepsprocessen beschreven die kunnen leiden tot polarisatie, radicalisering en uiteindelijk terrorisme. Meerdere onderzoeksgebieden wijzen op relevante mechanismen. Interessant zijn de katalyserende werking van een echte of vermeende dreiging door een andere groep en de gevolgen daarvan voor groepscohesie en sociaal isolement. Wat de processen zo krachtig maakt is dat de genoemde dreiging vaak gepaard gaat met de mening dat de eigen groep onrecht wordt aangedaan. De gevoelde afkeuring door de meerderheid werkt sociale identiteitsprocessen in de hand die als doel hebben de zelfwaardering te verhogen en leidt ook tot een grotere afstand tussen de groepen. De kracht van de processen zal ook toenemen wanneer emoties een rol gaan spelen. Woede en angst zijn negatieve emoties die verschillende gevolgen hebben voor menselijk gedrag, maar beide vergroten de afstand tussen groepen. Radicalisering gaat meestal hand in hand met gevoelens van woede en wraak. Emoties als afkeer en minachting leiden ook tot een verdere polarisatie tussen groepen en kunnen dienen als rechtvaardiging voor extreme oplossingen.

Er zijn diverse overeenkomsten tussen de beschreven literatuur over groepsidentiteit en de invloed van externe dreiging daarop en de literatuur over ‘groupthink’. In beide gevallen zijn er nogal wat factoren die polarisatie bevorderen en in de context van het onderwerp van dit rapport ook kunnen leiden tot extremere standpunten en radicalisering. Overeenkomsten betreffen de neiging de afstand tussen de eigen groep en ‘anderen’ te vergroten, zich verheven te voelen boven de andere groep, afwijkende meningen minder op prijs te stellen en te streven naar een coherente groep waarin consensus bestaat over belangrijke onderwerpen en beslissingen. Ook wordt in beide tradities gewezen op het feit dat sterk, directief leiderschap deze effecten kan bevorderen. Een verschil is dat de onderzoekstraditie naar de effecten van sociale identiteit zich vooral richt op intergroepsverhoudingen, terwijl het onderzoek naar ‘groupthink’ zich vooral richt op intragroepsprocessen, meer elitaire groepen en de kwaliteit van de beslissingen die de groep neemt. Er zijn trouwens nog meer benaderingen die zich richten op polarisatie; zo is er onderzoek naar polarisatie binnen groepen als gevolg van het uitwisselen van informatie (Tesser, 1978) en is er ook onderzoek naar het ‘*risky shift*’ fenomeen (de neiging dat groepen extremere beslissingen nemen dan individuen). Ook die onderzoeksgebieden kennen een lange

traditie (zie bijv. Moscovici en Zavalloni, 1969) en illustreren dat met name gelijkgezinde groepen een polariserend effect kunnen hebben op meningen, voorkeuren en beslissingen.

In deze paragraaf hebben we ons gericht op diverse groepsprocessen die de polarisatie tussen groepen kunnen doen toenemen en vervolgens kunnen leiden tot verdere radicalisering en uiteindelijk terroristisch gedrag. Ook deze processen vinden niet plaats in een isolement. Eerst zullen we in paragraaf 10 wijzen op diverse sociale factoren die kunnen leiden tot radicalisering. Sociale steun en de rol van imitatie en rolmodellen komen kort aan bod. Ook in dit stadium kunnen katalyserende gebeurtenissen een rol spelen.

10. Sociale beloning, steun en rolmodellen

In dit gedeelte bespreken we de directe invloed van de sociale omgeving op radicalisering. Sociale steun kan zich afspelen op meerdere niveaus, variërend van grote delen van de populatie tot een klein aantal gelijkgestemden. Ook internet is te beschouwen als een medium dat sociale steun kan leveren. De vorm van de steun kan ook variëren van instrumentele steun (het verstrekken van inkomen) tot meer symbolische steun in de vorm van status en het delen van doelen en middelen.

10.1 Sociale steun

McCauley en Moskalenko (2008) spreken van een piramidaal model waarbij de basis bestaat uit allen die sympathiseren met de doeleinden van een radicale of terroristische beweging. Deze steun varieert aanzienlijk voor verschillende bewegingen en verschilt ook over de tijd. Zo zagen we in de laatste decennia van de vorige eeuw fluctuaties in de publieke steun voor de IRA en de ETA, niet zelden gevolgd door aanpassingen in het beleid van de betreffende beweging om een tanende populariteit het hoofd te kunnen bieden. Zo stelden zowel de IRA als de ETA op meerdere momenten hun beleid bij door andere doelen te kiezen (bijvoorbeeld meer nadruk op militaire doelen) of vooraf expliciete waarschuwingen te geven van aanslagen om zo het aantal burgerslachtoffers zo klein mogelijk te houden (zie McCauley & Moskalenko, 2008). Hoe groter de steun aan de voet van de piramide, hoe groter de kans dat individuen van de betreffende populatie radicaliseren. Dus in

de bezette gebieden op de westelijke Jordaanoever is zowel de steun onder de bevolking als het aantal radicale groepen en individuen groter dan in bijvoorbeeld Noord Spanje waar de steun van de ETA door de vele burgerslachtoffers is afgekald.

McCauley en Moskalenko (2008) stellen dat slechts bij uitzondering radicalisering een individueel proces is. Zij noemen voorbeelden van zelfmoordterroristen in landen als Rusland, Sri Lanka en Palestina, die als gevolg van extreme ervaringen die hun naasten zijn aangedaan besluiten zichzelf te offeren. Individuele trajecten die vooral politiek zijn gemotiveerd zijn ook relatief zeldzaam en het proces van radicalisering neemt in dergelijke gevallen veel tijd (bijvoorbeeld de elders in dit rapport genoemde *Unabomber* Ted Kaczynski). Nogmaals dit soort individuele trajecten zijn zeldzaam. Hoewel er voorbeelden zijn van een individuele en zeer plotse radicalisering vindt radicalisering in de regel plaats in kleinere groepen en stap-voor-stap. Ook dan is er nog steeds een rol weggelegd voor steun door anderen zoals familie en vrienden. De belangrijke rol van vriendschap is terug te vinden in onderzoek van McAdam (1986), die zich bezighield met de vraag wie zich terugtrok en wie niet uit een nogal riskant en hoge kosten met zich meebrengend project, namelijk hulp bij de registratie van zwarte kiezers in 1964 in het Amerikaanse Zuiden. Degenen die zich na eerdere opgave toch terugtrokken, bleken veel vaker een beste vriend of vriendin te hebben die dat ook deed, en omgekeerd zij die hun opgave gestand deden, hadden veel vaker een beste vriend of vriendin die dat ook deed. Ook bij radicalisme zal men zich laten leiden door vriendschap. Grimland et al.(2006), Güss et al. (2007), Horgan (2008) McCauley en Moskalenko (2008), Smelser (2007) en Victoroff (2005) wijzen allen op de invloed van directe sociale steun. Directe familie speelt ook vaak een belangrijke rol (Sageman, 2004). Hoe het proces van radicalisering dan verloopt en welke processen daarbij dan een rol spelen is besproken in de paragraaf over groepsprocessen en radicalisering.

10.2 Sociale beloning

Aan het lidmaatschap van een radicale groepering kunnen ook directe beloningen verbonden zijn. Deze beloningen kunnen van economische aard zijn. In de Gazastrook anno 2008-2009 kregen jongeren die kozen voor de Izz ad-Din al-Quassam-brigades een volledig salaris als zij geen werk hadden en een aanvullend loon als zij wel een baan hadden. Dit zijn aantrekkelijke voorwaarden in een gebied

waar de werkloosheid bijna 50% is (NRC Handelsblad, 2009). Er zijn ook andere beloningen die een rol spelen bij radicalisering en terrorisme. Een door meerdere auteurs genoemde beloning is de status en het respect die het lidmaatschap met zich meebrengen. Post en Denny (2002) vonden steun voor deze observatie in hun onderzoek bij Palestijnse leden van terroristische bewegingen. Silke (2008) noemt ook de spanning en het gevaar die gepaard gaan met het lidmaatschap van dergelijke bewegingen een factor die aantrekkingskracht kan uitoefenen op met name jonge mannen en verwijst hierbij naar onderzoek onder ex- IRA leden (Collins, 1997). Dit aspect hebben we eerder besproken in de paragraaf over persoonsfactoren.

Onderzoek ondersteunt het effect van geanticipeerde status en beloningen, zie onder meer het werk van Victoroff (2005) en McCauley en Moskalenko (2008). Het werk van Ferrero (2006) en Ianncone en Berman (2006) wijst op het belang van toegang tot bepaalde goederen en diensten als gevolg van de bereidheid te kiezen voor het martelaarschap. Ten slotte speelt voor zelfmoordterroristen ook vaak een beloning in een mogelijk leven na dit aardse bestaan een rol. Dit geldt zeker niet voor alle gevallen, maar onderzoek naar het effect van religie op de bereidheid tot martelaarschap vindt wel ondersteuning voor deze vorm van beloning.

Pedhazur en Perlinger (2006) beargumenteerden dat zelfmoordaanslagen van Palestijnen dikwijls *niet* het gevolg waren van strategische beslissingen hoog in de organisatie, maar vaak genomen werden door kleine locale cellen. Dit neemt niet weg dat (ook) rationele elementen ten grondslag kunnen liggen aan zelfs deze extreme beslissingen. Men kan kiezen voor de opoffering omdat men denkt dat deze (uiteindelijk) ten goede zal komen aan de gemeenschap. In dergelijke gevallen betreft de beloning dus het verbeteren van de situatie van de groep. Ook is aangetoond dat familieleden van zelfmoordterroristen in de Palestijnse gebieden stijgen in status en ook financiële tegemoetkomingen ontvangen (cf. Bouhana & Wikström, 2008, p.28). Kortom er is nogal wat evidentie dat beslissingen om toe te treden tot radicale bewegingen of zelfs te kiezen voor het martelaarschap gebaseerd zijn op een afweging van kosten en baten, waarbij sociale steun en zowel directe als meer indirecte, sociale beloning elk hun eigen rol spelen. Naast beredeneerde beslissingen om toe te treden tot een radicale beweging spelen rolmodellen en imitatie ook een belangrijke rol.

10.3 Rolmodellen en imitatie

‘Goed voorbeeld doet goed volgen’; mensen laten zich vaak door deze regel leiden, imiteren het voorbeeld en gooien bijvoorbeeld minder rommel op straat als anderen dat evenmin doen of houden zich meer aan de geldende snelheidsregels als andere automobilisten dat ook doen. Niet alle voorbeelden zijn echter sociaal wenselijk zoals de bovengenoemde. Als voorbeelden ‘slecht’ zijn, sociaal minder wenselijk zijn of simpelweg de wet overtreden, is dat helaas vaak geen reden om ze dan maar te negeren. Integendeel, ook deze worden vaak gevolgd. Dit geldt voor vandalisme, seksueel geweld en vele andere gedragingen. Ook relatief neutrale voorbeelden, zoals de vorm waarin terroristische dreigingen worden ‘verpakt’ en aangeboden aan de media vinden vaak navolging. Smelser (2007) stelt zelfs als algemene wetmatigheid dat het media succes van een terroristische actie of reeks van terroristische acties deze tot model voor toekomstige verspreiding maakt. Op zo’n wijze heeft volgens Smelser bijvoorbeeld de PLO links-radicalen bewegingen in West-Europa, met name in Duitsland, Frankrijk en Italië, geïnspireerd tot meer geweld. Minder anekdotisch is onderzoek van Midlarsky, Crenshaw en Yoshida (1980), die in een kwantitatief onderzoek de verspreiding van internationaal terrorisme onderzochten en concludeerden dat terroristisch gedrag in sterke mate imiteerbaar is en ook regelmatig wordt geïmiteerd. Eén patroon van verspreiding, dat zij in Zuid-Amerika vonden, was dat terroristische incidenten zich verspreidden van landen met een hoge diplomatieke status - een indicator voor macht en status - naar andere. Ook legden zij een patroon bloot van een ‘omgekeerde hiërarchie’. In dit geval speelden in de zeventiger jaren terroristen in West-Europa leentjebuurt bij terroristen uit de Derde Wereld; zij namen van deze ideologie, retoriek en de methoden van hun terroristische activiteiten over. Op dergelijke wijzen kunnen terroristen of potentiële terroristen worden besmet met ideeën over ideologie, en hoe in praktische zin te handelen. Aan inspirerende en succesvolle voorbeelden is het moeilijk zich te onttrekken. Dit kan radicalisering versterken en groepsvorming vergemakkelijken, en uiteindelijk tot terroristisch gedrag leiden.

10.4 Katalyserende gebeurtenissen

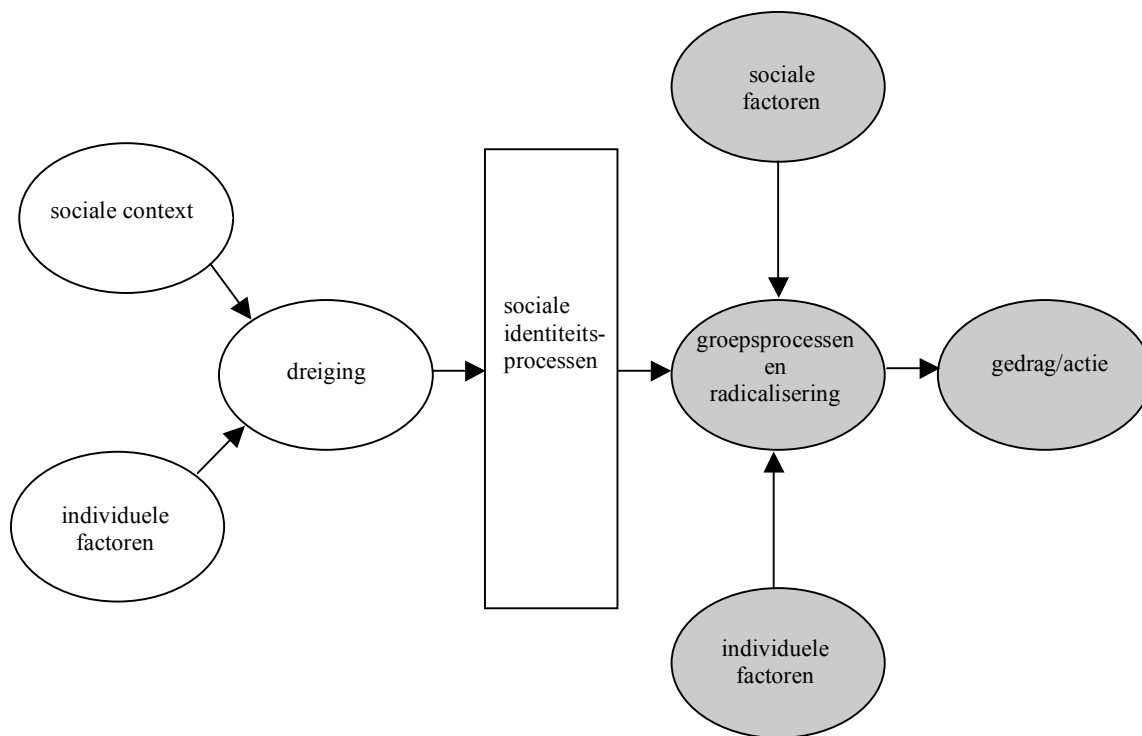
In paragraaf 5 bespraken we ondermeer het werk van Silke (2008) over de effecten van concrete gebeurtenissen op radicalisering en terrorisme. Concrete gebeurtenissen die het onrecht dat de groep wordt aangedaan illustreren of benadrukken kunnen in

diverse stadia een katalyserende werking hebben. Ze kunnen de sociale identiteitsprocessen beschreven in paragraaf 8 versnellen en aanscherpen. We noemen deze factor nu wederom omdat het duidelijk is dat concrete gebeurtenissen groepen of individuen ook kunnen doen besluiten hun sympathieën en denkbeelden om te zetten in gedrag. Voor sommigen zijn concrete gebeurtenissen de aanleiding om zich te voegen bij een radicale beweging, voor anderen kan dat de druppel zijn die leidt tot een zelfmoordaanslag. Zo worden sommige aanslagen direct gerelateerd aan de Amerikaanse inval in Irak, en zijn er in het conflict in Israël en de bezette gebieden talloze voorbeelden van terroristische aanslagen die direct volgen op vergeldingsacties en vice versa.

Naast de in deze paragraaf besproken sociale factoren die radicalisering en terrorisme helpen in stand houden en kunnen bevorderen spelen ook andere processen een rol bij de handhaving van radicale denkbeelden. Diverse rechtvaardigingsprocessen kunnen helpen het radicale gedachtegoed en met name de voorkeur voor gewelddadige oplossingen aanvaardbaar te maken of te houden. Sykes en Matza (1957) spreken over zogenaamde neutralisatietechnieken. De belangrijkste bespreken we in de volgende paragraaf.

Voor dat we dat doen plaatsen we sociale factoren, die we besproken hebben in deze paragraaf en de individuele factoren die we zullen bespreken in de volgende paragraaf, in een breder perspectief. Figuur 7 toont een invloed van beide op groepsprocessen en radicalisering; deze wordt weergegeven met een enkele pijl richting de module 'groepsprocessen en radicalisering'. Wij hebben gekozen voor deze oplossing om de figuur overzichtelijk te houden maar de relaties tussen de sociale en individuele factoren die de groepsprocessen en radicalisering beïnvloeden zijn complexer, zoals zal worden beschreven. De in deze paragraaf besproken sociale factoren kunnen radicalisering ondersteunen of vergemakkelijken en daardoor ook een rol spelen bij het omzetten van radicale denkbeelden in concreet terroristisch gedrag. De te bespreken individuele factoren kunnen een zelfde functie hebben, maar ook bijvoorbeeld terroristisch gedrag dat kan volgen op de genoemde radicalisering rechtvaardigen en daardoor bestendigen. Hoe deze processen die rol vervullen wordt in paragraaf 11 besproken.

Figuur 7. De plaats van sociale en individuele factoren in latere stadia van radicalisering en terroristische actie.

11. Rechtvaardigingsprocessen

Loza (2007) bespreekt meerdere vormen van rechtvaardiging voor moslim radicalisering c.q. terrorisme. Als eerste noemt hij politieke rechtvaardiging gebaseerd op de noodzaak niet-gelovige regimes omver te werpen en te vervangen door een bewind conform authentieke regels, normen en wetten. Hij noemt in zijn artikel een veelheid aan factoren/gebeurtenissen die zijns inziens onderdeel zijn van de politieke rechtvaardiging van extremisme.

Hij beschrijft ondermeer een aantal sociale redenen die als rechtvaardiging kunnen dienen en verwijst hierbij naar factoren als armoede en inkomensverschillen tussen arm en rijk. Zijns inziens hebben de geboortegolven vanaf de 70er jaren in het Midden Oosten en Noord Afrika deze problemen verergerd en hebben de slechte inkomenspositie en vooruitzichten in combinatie met een hoger opleidingsniveau geleid tot een toenemende frustratie van jongere generaties.

Loza (2007) bespreekt in zijn artikel meerdere factoren die het ontstaan van terrorisme hebben beïnvloed en ook hebben gediend of kunnen dienen als

rechtvaardiging. Voor dit rapport zijn met name de psychologische rechtvaardigingsprocessen relevant. We richten ons hierbij met name op de rechtvaardigingsprocessen die worden gehanteerd bij gedrag dat bepaalde normen overschrijdt zoals het verwonden of doden van ‘onschuldige’ anderen. Hierbij zien we een breed palet aan rechtvaardigingen. De eerste is de betreffende slachtoffers als medeschuldig te bestempelen. Een ander mechanisme is het ‘dehumaniseren’ van de slachtoffers, een mechanisme dat wordt geassocieerd met veel extreme gebeurtenissen variërend van genocide (Pol Pot regime in Cambodja, de situatie in Darfur) tot de vernederingen in de Abu Graib gevangenis. Andere rechtvaardigingen hebben als kenmerk dat men òf de ernst van de situatie en het aangedane onrecht als rechtvaardiging noemt waardoor in feite de andere partij verantwoordelijk is, of de verantwoordelijkheid bij een hogere macht legt. Onderzoek toont aan dat deze attributieprocessen ook optreden als rechtvaardiging van radicaal/terroristisch gedrag. Naast het afschuiven van de verantwoordelijkheid naar het slachtoffer kan men ook kiezen voor een rol als slachtoffer van een systeem waardoor men simpelweg niet anders kan handelen (Thackrah, 2004) of dat men handelt vanuit een extern opgelegde morele plicht of in opdracht van God (zie ook Piven, 2002). Hieronder bespreken we deze mechanismen in meer detail.

11.1 Dehumanisering

De rechtvaardiging van de afwijzing van andersdenkenden en eventueel daarmee gepaard gaand geweld berust deels op wat in de internationale literatuur ‘ingroup-outgroup bias’ wordt genoemd (zie bijvoorbeeld Meertens, Prins, & Doosje, 2006). In het Nederlands wordt wel de term ‘wij-zij denken’ of ‘wij-zij-groepsvertekening’ gehanteerd. De term verwijst naar de eerder (zie de paragraaf over sociale identiteitsprocessen) al besproken tendens positieve eigenschappen aan de eigen groep en negatieve eigenschappen aan de andere groep toe te schrijven. Het denken in een extreme ‘wij-zij’ dichotomie kan leiden tot een situatie waarin de eigen groep moreel superieur wordt geacht en de andere groep wordt gedehumaniseerd. Dehumanisering bestaat uit het toeschrijven van allerlei niet-menselijke eigenschappen aan de andere groep, en kan helpen bij het slechten van barrières die voorkomen dat men geweld gebruikt tegen de betreffende groep. Dit dehumaniseren uit zich bijvoorbeeld ook door het gebruik van dierennamen om leden van de andere groep te beschrijven. Dit gebeurde in het Derde Rijk waar Joden vaak werden

beschreven als ‘ratten’, een hedendaags voorbeeld is de term ‘varken’ of ‘zwijn’ die wordt gebruikt door radicale moslimbewegingen om niet gelovigen te beschrijven. Andere voorbeelden treffen we in de rol van de media in de genocide in Ruanda waar honderdduizenden Tutsi’s werden vermoord door Hutu’s in 1994 (Opatow, 2004). Zodra de media een rol gaan spelen in de dehumanisering van een bepaalde bevolkingsgroep wordt het risico van genocide groter.

Güss, Tuason en Teixeira (2007) noemen in hun analyse van moslim terrorisme en martelaarschap het onderdrukken van empathie als een mechanisme dat helpt het eigen gedrag te rechtvaardigen.

11.2 Attributie van verantwoordelijkheid

Naast het dehumaniseren van de andere groep kan men ook de verantwoordelijkheid van alle leden van de betreffende groep zodanig benadrukken dat gewelddadig optreden tegen deze individuen gerechtvaardigd is. Mohammed B. stelde in zijn “Open brief aan het Nederlandse volk” dat de Nederlandse regering steun verleent aan Israël en de Verenigde Staten van Amerika in hun strijd tegen de islam. De Nederlandse bevolking heeft haar regering gekozen en iedere burger is derhalve verantwoordelijk voor het handelen van die regering. Kortom, Nederlanders zijn in oorlog met de islam en oorlog wettigt nu eenmaal extreme maatregelen (zie Chorus & Olgun, 2005). Een ander voorbeeld is de recente terroristische dreiging in België in November 2008. We bespraken de tekst van de betreffende videoboodschap eerder in paragraaf 5, katalyserende gebeurtenissen. In die boodschap was ook een deel dat bedoeld was voor het Belgische volk en als zodanig ook werd aangekondigd. Dus na de mededeling “Jullie land zal daarom vertoeven in chaos, bloedvergieten en gruwelijke aanslagen die op elk moment, op elke plaats kunnen plaatsvinden.”, werd in feite aangekondigd dat het volk zelf verantwoordelijk was voor de eventuele gevolgen. De betreffende zinsnede was: “Jullie verschuilen zich achter de mensgemaakte wetten, democratie genaamd, om jullie dierlijke en beschamende gewoontes verder te zetten zoals pedofilie, moord en overspel. Maar deze medaille heeft een keerzijde, namelijk dat jullie mede verantwoordelijk zijn voor de daden van jullie regering”. (Nieuwsblad.be, 2008).

Naast het leggen van verantwoordelijkheid voor de eigen daden bij een hogere macht kan men ook de groepsverantwoordelijkheid benadrukken. Sommigen stellen dat de nadruk op het collectief kan leiden tot de ontkenning van individuele verantwoordelijkheid (zie bijv. Post, Sprinzak, & Denny, 2003). Deze ontkenning van individuele verantwoordelijkheid werd eerder geconstateerd in onderzoek naar menselijk gedrag in massa's en de effecten van anonimiteit op groepsgedrag. Onderzoek naar deïndividueatie gaat terug naar het klassieke werk van LeBon (1908) over gedrag van mensen in grote groepen. Wanneer mensen primair handelen als leden van een groep zullen groepsnormen prevaleren en zal men handelen conform deze normen (zie Postmes & Spears, 1998 voor een kwantitatief overzicht).

12. Conclusies

12.1 Inleiding

In dit rapport hebben we een overzicht gegeven van de factoren die een rol kunnen spelen bij polarisatie, radicalisering en terrorisme. Veel van de bestaande literatuur is theoretisch van aard en gebaseerd op eerder empirisch onderzoek naar processen binnen en tussen groepen. Silke (2008) beargumenteert dat slechts 1 procent van de publicaties gebruik maakte van systematische interviews met geradicaliseerde individuen. Ook veel geciteerde publicaties zoals die van Sageman (2004) en Bakker (2006) maakten noodgedwongen gebruik van openbare bronnen zoals verslagen van rechtbanken of berichten uit de media. Een klein aantal studies maakte gebruik van interviews maar deze richtten zich vooral op kleinere steekproeven van veroordeelde terroristen (zie bijv. Post, Sprinzak, & Denny, 2003; Stern, 2003). Ook in Nederland zijn voorbeelden van empirische studies van kleine groepen geradicaliseerde individuen en/of veroordeelde terroristen (Buijs, Demant, & Hamdy, 2006). Kortom, onderzoek dat gebruik maakt van structurele interviews met individuen in verschillende stadia van radicalisering, variërend van jongeren aan het begin van dit proces tot terroristen die hun straf uitzitten is relatief schaars. Hetzelfde geldt voor onderzoek dat longitudinaal is en zich richt op de ontwikkeling van radicale denkbeelden. Toch kunnen we op basis van de bestaande literatuur wel een aantal conclusies trekken, waarbij dient te worden aangetekend dat de empirische basis van deze conclusies voor zover het de recente toetsing bij moslimradicalisme betreft verbetering behoeft.

12.2 Overzicht

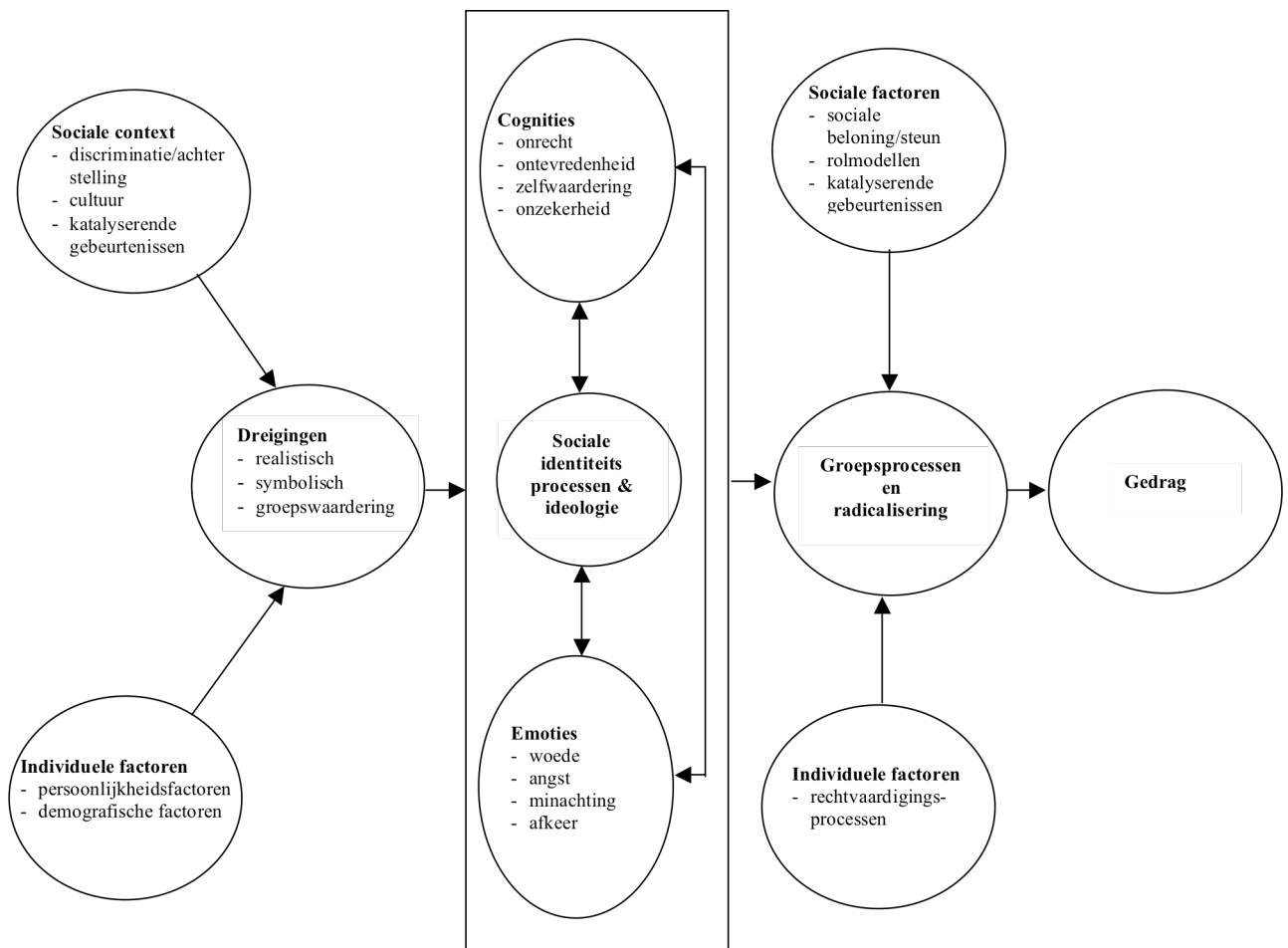
Als sociale omstandigheden ongunstig zijn voor een bepaald individu of groep kan sprake zijn van een achterstelling en discriminatie. Het is vooral de subjectieve beleving daarvan die als bedreigend kan worden ervaren. Deze ‘relatieve deprivatie’ kan samen met ideologie en religieuze overtuigingen een bindende en richtinggevende factor vormen en leiden tot ‘wij-zij denken’ en radicalisering. Onderzoek onderstreept de belangrijke rol van relatieve deprivatie, zeker als men die ook als onrechtvaardig beschouwd. Dit kan worden gezien als een dreiging voor de eigen identiteit en leidt tot onzekerheid, ontevredenheid en een geringe zelfwaardering. Deze dreiging kan direct zijn en tot uiting komen in beroeps- en carrière (on)mogelijkheden, maar ook symbolisch en bovendien de onderwaardering van de eigen groep behelzen.

Vermeende onrechtvaardigheid speelt hierbij een belangrijke rol. Deze wordt waarschijnlijk ook gevoed door de internationale situatie waarbij de media talloze voorbeelden laten zien van onrecht dat vergelijkbare minderheden wordt aangedaan. Met name de brandhaarden in het Midden-Oosten kunnen fungeren als constante ‘reminder’ dat de eigen groep onrecht wordt aangedaan. De genoemde dreiging van de eigen identiteit leidt tot het benadrukken van de groepsidentiteit en vergroot de cohesie van de bedreigde groep. Op die manier zal men proberen het hoofd te bieden aan de onzekerheid die het gevolg is van de dreiging. Het gevolg is dat de bedreigde groep zich naar binnen keert en afstand zoekt tot de meerderheidsgroep; dit naar binnen keren kan ook gepaard gaan met het zich isoleren van andere groepen en zeker van de ‘bedreigende’ meerderheidsgroep. Dit kan weer gepaard gaan met polarisatie van de meningen binnen de groep en uiteindelijk radicalisering.

De eerder genoemde onrechtmatigheid of onrechtvaardigheid kan leiden tot emoties die een faciliterende werking zullen hebben op de polarisatie tussen de groepen en de radicalisering van minderheidsgroep. De ook genoemde onzekerheid kan leiden tot angst en deze emotie gaat gepaard met een zich terugtrekken uit de bedreigende situatie. Het effect is een grotere afstand tussen de groepen. De genoemde onrechtvaardigheid kan leiden tot andere emoties. De belangrijkste is woede, een emotie die de afstand tussen groepen vergroot en ook kan leiden tot het radicaliseren van de meningen over en het gedrag ten opzichte van de andere groep. Wraak is geen emotie maar een gedragstendens die vooral voortkomt uit woede. Ook emoties als afkeer en minachting vergroten de afstand tussen groepen.

In de literatuur worden meerdere culturele waarden en opvattingen gerelateerd aan radicalisering en terrorisme. Onderzoek naar moslimterrorisme noemt machtsverschillen en hiërarchie, eer en de tolerantie voor onzekerheid. Sommige van deze factoren hebben effecten die ook het gevolg kunnen zijn van het sociale klimaat waarin groepen die overgaan tot het terrorisme verkeren. Ook katalyserende gebeurtenissen, bijvoorbeeld geweld tegenover familie, kunnen eerder of later in het proces van radicalisering en terrorisme voor intensivering zorgen. Verder kunnen demografische kenmerken van personen, zoals geslacht en leeftijd, radicalisering en terrorisme bevorderen. Een mogelijke rol van persoonlijkheidsfactoren is daarbij zeker niet uit schakelen.

In het rapport wijzen we op meerdere groepsprocessen die de polarisatie van meningen en gedrag kunnen bevorderen. Zodra een meerderheid van een groep een bepaalde mening is toegedaan zal de groep wat meer opschuiven in de richting van een meer extreem standpunt. Als de groep bedreigd wordt en de groep zich ook om die reden verder isoleert worden deze processen extremer. De eerder genoemde emoties kunnen dan ook een katalyserende werking hebben. In de diverse stadia van radicalisering spelen zowel individuele als sociale factoren een belangrijke rol. Voorbeelden van de eerste categorie zijn diverse rechtvaardigingsprocessen die leiden tot een bestendiging van de eigen voorkeur. Het onderdrukken van empathie voor de andere groep en haar leden, het ontkennen van individuele verantwoordelijkheid voor het eigen handelen, het schuldig bevinden van alle leden van de andere groep en het dehumanisering zijn veelvuldig onderzochte rechtvaardigingsprocessen. Niet alleen aan het begin van de cyclus maar ook daarna spelen sociale factoren een rol bij radicaliseringsprocessen. In de beginperiode spelen factoren als ervaren achterstelling en discriminatie een rol, later speelt sociale steun door de eigen groep een belangrijke rol.

Figuur 8. Radicalisering: de belangrijkste factoren en processen.

Figuur 8 presenteert een modelmatige samenvatting van de diverse factoren. Aan de linkerkant van deze figuur zien we een aantal antecedente factoren die invloed hebben op meerdere met elkaar verbonden processen. In dit model proberen we recht te doen aan zowel individuele- als groepsprocessen en de rol daarbij van sociale factoren, cognities en emoties. Aan de linkerkant van het model beginnen we met een beschrijving van de sociale context. Naast de daar beschreven sociale factoren wordt ook kort ingegaan op een klein aantal individuele factoren. De assumptie is dat deze radicalisering kunnen beïnvloeden door de vorming van bepaalde overtuigingen en cognities. In tegenstelling tot de vigerende literatuur benadrukt het model ook de rol van emoties. Cognities en emoties interacteren en zijn niet onafhankelijk van elkaar. Beide spelen een rol bij de radicalisering van meningen en overtuigingen en uiteindelijk ook bij de vorming van gedrag. In het laatste stadium voor de totstandkoming van radicaal en mogelijk terroristisch gedrag spelen groepsprocessen een belangrijke rol. Hierbij denken we aan processen binnen een kleine groep van gelijkgezinden die in relatief isolement extremiseren en kiezen voor radicale oplossingen. Ook deze processen vinden niet plaats in een sociaal isolement, dus ook in dat stadium zien we faciliterende sociale factoren (beloningen, sociale steun van de eigen groep en/of de wijdere groep). Op individueel niveau zijn diverse rechtvaardigingsprocessen aan te wijzen die de persistentie van de radicalisering helpen te verklaren.

Radicalisering kent diverse stadia en die zien we ook terug in Figuur 8. De linkerkant van het model richt zich met name op achterliggende factoren die polarisatie en radicalisering in gang kunnen zetten. Hierbij noemden we met name factoren die ten grondslag liggen aan een onwenselijke gebeurtenis of situatie die als onrechtvaardig wordt beschouwd. Daarna kan radicalisering toenemen door meerdere psychosociale processen waarbij de ervaren onrechtvaardigheid ook wordt gekoppeld aan negatieve emoties. Groepsprocessen spelen daarbij ook een rol en ten slotte kunnen sociale factoren als steun en rolmodellen het proces van radicalisering verder versterken. Ten slotte spelen ook rechtvaardigingsprocessen een belangrijke rol bij het legitimeren van het gebruik van geweld. Kortom, het in Figuur 8 gepresenteerde model refereert ook aan stadia of fases die centraal staan in meerdere benaderingen van radicalisering en terrorisme (zie bijv. Jansen & Kerstholt, 2006; Meertens, Prins & Doosje, 2006; Moghaddam, 2005).

In de inleiding hebben we vastgesteld dat een radicaliserende groep niet noodzakelijk de stap naar geweld doet. Er zijn immers ook andere middelen om gestelde doelen te bereiken. Wanneer men geen enkele andere uitweg ziet, kan de toepassing van geweld in een aantal gevallen de laatste fase zijn van een proces van radicalisering. Naarmate de in het model veronderstelde variabelen door hun extremiteit meer effect hebben op radicalisering, lijkt het meer waarschijnlijk dat deze uitmondt in geweld. In origineel onderzoek hebben Mumford et al. (2008) gezocht naar factoren die voorspellen of radicale groepen tot geweld overgaan. Zij verzamelden daartoe 80 groepen op grond van het wel of niet gebaseerd zijn op een ideologie, en het wel of niet betrokken zijn in geweld; hieruit resulteerden vier typen groepen, namelijk niet-gewelddadige ideologische groepen, gewelddadige ideologische groepen, niet-gewelddadige niet-ideologische groepen en gewelddadige niet-ideologische groepen. Een andere voorwaarde was dat de groepen in boeken uitvoerig waren beschreven. Uit deze beschrijvingen konden via beoordelingen een groot aantal voorspellende en andere factoren met bijbehorende waarden voor elke groep worden vastgesteld. Uit analyse van deze gegevens bleek dat gewelddadige ideologische groepen zich onderscheiden van de andere door een omgeving van grotere sociale conflicten en sociale disruptie. Sociale conflicten leken ook verandering van omstandigheden tegen te houden, terwijl zulke verandering zeer nuttig kan zijn om spanningen tussen de groepen te verlichten. Ook bleken gewelddadige ideologische groepen zich in sterkere mate bezig te houden met indoctrinatie van de ideologie. Verder vertoonden deze groepen op groepsniveau een ideologische ‘gelijkhebberij’ (*‘righteousness’*), terwijl de leiders ideologisch extremisme vertoonden. De door Mumford et al. gevonden voorspellende factoren zijn eerder in min of meer dezelfde vorm in dit rapport aan de orde geweest en lijken zeer wel in het model te passen.

Het in dit rapport gepresenteerde model heeft een algemene opzet en omvat de meeste factoren die relevant zijn voor radicalisering en terrorisme in het algemeen. Bij de inhoudelijke beschrijving hebben wij ons echter vooral laten leiden door illustraties op het terrein van islamitisch radicalisme, dat bovendien zelfs verantwoordelijk is voor een enkele afzonderlijke factor, zoals culturele waarden; wij noemden de eercultuur als een voorbeeld daarvan. Dat neemt niet weg dat het model, vanwege de nagestreefde algemeenheid, in principe ook toepasbaar is op andere vormen van radicalisme en terrorisme. Laat ons dat als een specifiek voorbeeld kort bekijken voor

rechts-radicalisme zoals vertoond door Scandinavische ex-neonazi's (Kimmel, 2007). Het merendeel is tamelijk jong, van het mannelijk geslacht en afkomstig uit lagere sociale klassen. Ook in dit geval is er sprake van dreigingen vanuit een achtergestelde positie. Hun vaders hebben vaak beroepen die sterk te lijden hebben onder globalisering en economische herstructurering. Bijna alle deelnemers uit het onderzoek kenden een neerwaartse mobiliteit en werkten weinig of niet. Het ontwikkelen van een duidelijke klasse-identiteit is heel moeilijk. Velen bleken op school te zijn gepest. Kimmel noemt hen ook vervreemd, een kenmerk dat veel vaker van toepassing wordt geacht op rechts-radicalen, en zoekend naar een masculiene identiteit. De deelnemers beschreven hun eerste flirt met het Nazisme vaak als een manier om een groeiende boosheid uit te drukken en wraak-fantasieën te koesteren. Keuze voor deze beweging gebeurde niet zelden via vrienden en bekenden. Het is niet moeilijk om in deze beschrijving van rechts-radicalen de effecten verondersteld in het model te zien van achterstelling, discriminatie en isolatie op ervaren dreigingen, die zowel realistisch zijn, zoals neerwaartse mobiliteit, maar ook symbolisch – de waarden van de meerderheid zijn moeilijk over te nemen. Bovendien is de groepswaardering-dreiging prominent aanwezig. “Een nazi te zijn in een land als Zweden is waarschijnlijk het slechtste wat je kunt zijn” stelde één van de deelnemers. Die dreigingen leiden dan onder meer tot onzekerheid. Velen beschreven zichzelf dan ook als “zoekers”. De genoemde boosheid en wraakgevoelens komen overeen met in het model veronderstelde emoties. Opvallend is overigens dat de nazistische suprematie-ideologie een bescheiden rol speelde. Wat vooral telde was een geïdealiseerde opvatting van de man als hoeder van gezin en land. Er was echter geen duidelijk uitgekristalliseerde ideologie. Demant, Slootman, Buijs en Tillie (2008) beamen in een vergelijking tussen islamitische radicalen en rechts-radicalen in Nederland dat rechts-radicalen een duidelijk minder diepgaande ideologie bezitten. Ook het eerder genoemde verschil in opleiding tussen rechts-radicalen en links-radicalen in Amerika wijst in die richting. Een implicatie lijkt dat door het ontbreken van een sterke ideologie radicalisering en terrorisme minder kans maken. Er is minder een richtinggevend perspectief en de optredende cognities en emoties verliezen kracht en inhoud, omdat ze moeilijker kunnen worden opgenomen in een ideologie.

Dit voorbeeld van neo-nazi's suggereert dat het model een algemener karakter heeft en in principe ook op andere radicale en terroristische bewegingen kan worden

toegepast. De precieze rol van de in het model opgenomen factoren zal, afhankelijk van de beweging, variëren; katalyserende gebeurtenissen, bijvoorbeeld, lijken een nogal zwakke factor bij rechts-radicalen, maar uiterst belangrijk, zoals eerder aangegeven, in het geval van Palestijnse radicalen of terroristen.

12.3 Kennis over processen

Ondanks dat er in Nederland randvoorwaarden aanwezig zijn die kunnen leiden tot radicalisering is het natuurlijk ook zo dat veel jongeren in Nederland niet radicaliseren. Uit de literatuur valt weinig te concluderen over de vraag waarom sommigen nu wel en anderen niet radicaliseren. Om dit wel te kunnen is meer onderzoek nodig dat een lange termijn perspectief hanteert en een grotere groep jongeren volgt om zo meer zicht te krijgen op processen van radicalisering. Dergelijk onderzoek is logistiek ingewikkeld en een tour de force omdat wellicht met name radicaliserende jongeren eerder afhaken in een dergelijk longitudinaal onderzoek. De laatste tijd zien we echter wel een toenemende roep om onderzoek naar de relevante processen (Taylor & Horgan, 2006), maar het grootste deel van het onderzoek betreft theoretische reflectie of een eenmalige meting van de relevante variabelen.

Met behulp van het eerder gepresenteerde model kunnen we wel iets zeggen over de groei en krimp van de aantrekkingskracht van radicale of terroristische bewegingen in het algemeen. Sociale steun, bijvoorbeeld, kan afnemen; eerder noemden wij voorbeelden daarvan, zoals de verminderende steun voor de IRA. Mede daardoor verloor de beweging aan potentie. Recentelijk hebben Demant, Slootman, Buijs en Tillie (2008) in een zeer interessant rapport de teruggang in radicale opstelling van een aantal radicale bewegingen in Nederland, zoals de indertijd radicale Molukkers en de extreemrechtse Centrumstroming in de tachtiger en negentiger jaren, onderzocht, en daarbij ook de islamitische radicale beweging betrokken. Zij richtten zich daarbij op belangrijke kenmerken van de bewegingen, zoals een falende ideologie en falend leiderschap, behoeften van de leden, externe factoren, zoals repressie door de overheid en publieke opinie, en drempels tegen het vertrek van leden, zoals represailles van de groep en sociale afhankelijkheid. De door hen genoemde factoren lijken in het algemeen wat specifiekere dan de factoren die wij naar voren hebben gebracht; waarschijnlijk hangt dit samen met een ietwat andere vraagstelling. Zo zijn de kenmerken van de beweging, zoals verder een falende strategie en organisatie, niet

in die vorm in dit rapport terug te vinden. Het zal echter duidelijk zijn dat ze gemakkelijk bij de door ons behandelde groepsprocessen zouden kunnen worden opgenomen. Externe factoren, zoals de rol van de overheid in de vorm van repressie, insluiting en hervorming, ontbreken in dit rapport eveneens. Voor een belangrijk deel is dit te verklaren doordat het ons (nog) niet duidelijk is welke de effecten zijn van concurrerende benaderingen door de overheid, zoals enerzijds repressie en anderzijds hervorming en insluiting. Wel suggereren analyses dat democratieën in de regel minder politiek geweld uitlokken dan meer autoritaire bewinden (Wiedenhaefer et al., 2007). Overheidsrepressie werkte bij de teruggang van de extreemrechtse Centrapartijen, maar het is te betwijfelen of het in het algemeen een succesvolle benadering is. Dit betekent echter wel dat afhankelijk van de beweging in kwestie de specifieke opstelling van de overheid zou moeten worden verdisconteerd, zodat het algemene model afhankelijk van de specifieke beweging kan worden aangepast.

12.4 Interventies

Al met al kunnen we concluderen dat de vraag hoe men radicalisering kan voorkomen of hoe men het beste zou kunnen deradicaliseren vooral gebaat is bij onderzoek dat zich richt op processen. De uitkomsten van onderzoek naar de effecten van zelfwaardering op de neiging om te stereotyperen en andere groepen negatiever te beoordelen biedt mogelijkheden voor interventies. Dit onderzoek toont aan dat verminderde zelfwaardering en dreiging leiden tot meer stereotypering en een negatiever oordeel over leden van andere groepen (Fein & Spencer, 1997). Een verbeterd zelfbeeld heeft het tegenovergestelde effect. Recent zien we dan ook meer onderzoek dat zich richt op deradicalisering (zie bijv. Demant et al., 2008). De meest voor de hand liggende manier is het recht doen aan de identiteit van de betreffende groep of groepen en streven naar een situatie waarin de groep ervan overtuigd is een volwaardig onderdeel te zijn van deze samenleving en gelijke kansen te hebben. Het bereiken van een dergelijke situatie kan één of meer generaties kosten. In de tussentijd is het ook cruciaal dat de betreffende gemeenschap succesvolle rolmodellen ziet die ertoe leiden dat steeds meer mensen maatschappelijke mogelijkheden zien en een meer aanlokkelijk perspectief dan in de huidige situatie. Hoe groter de diversiteit van deze rolmodellen, hoe groter de impact.

Interventies met betrekking tot radicalisme en terrorisme worden wel ingedeeld in vier typen. Kruglanski, Crenshaw, Post en Victoroff (2008) zien als mogelijkheden oorlog, wetshandhaving, beheersing van een “epidemie”, en de reductie van vooroordeel. Via oorlog en wetshandhaving beschermen staten op een directe wijze hun onderdanen tegen geweld en ander kwaad dat terroristen pogen te praktiseren. In het type beheersing van een “epidemie” staat de ideologie van de terroristen centraal en gaat het er vooral om de acceptatie van de ideologie te verzwakken, terwijl bij de reductie van vooroordeel contacten tussen de meerheid en de minderheid waartoe de terroristen behoren, als essentieel wordt gezien. Volgens Rosenthal, Muller en Ruitenbergh (2006) is een gevaar van deze twee laatste benaderingen dat door dergelijke analyses en uitspraken over diepere oorzaken een rechtstreekse confrontatie met terrorisme uit de weg wordt gegaan; er kan zelfs begrip voor de daders ontstaan. Wij zijn van mening dat het noodzakelijk is om radicalisering en terrorisme zo goed mogelijk te verklaren en te begrijpen om deze optimaal te kunnen bestrijden. Daaraan hebben we in dit rapport pogen bij te dragen. Mocht daar begrip uit voortvloeien - wij hebben dat trouwens bij ons zelf niet geconstateerd - dan zij dat zo. Maar natuurlijk mag begrip niet in de weg staan van optimale bestrijding.

Interventies kunnen ook worden ingedeeld naar het type causale factoren die aan radicalisering en terrorisme ten grondslag liggen. In het rapport “Causal factors of radicalisation” (TTSRL, 2008) worden externe, sociale en individuele factoren onderscheiden, een onderscheid waarmee mogelijk sommige lezers meer vertrouwd zijn. Externe factoren kunnen weer worden onderverdeeld in politieke, economische en culturele factoren. Het politieke klimaat is een voorbeeld van een politieke factor. Sociale factoren verwijzen naar mechanismen die het individu positioneren in relatie tot anderen zowel binnen als buiten de eigen groep. Ten slotte zijn er individuele factoren zoals persoonskenmerken en persoonlijke ervaringen. Ook in het hier gepresenteerde model is een dergelijk onderscheid aan te brengen. De externe factoren zijn dan wat wij sociale factoren noemen, zoals achterstelling. De sociale factoren zijn terug te vinden in groepsprocessen en factoren als sociale steun, terwijl de individuele factoren bijna geheel overeenkomen met “onze” individuele factoren. Op basis van het onderscheid in causale factoren kunnen vervolgens interventies worden ingedeeld. In het algemeen zijn individuele factoren, ook praktisch gezien, moeilijker te beïnvloeden dan beide andere. Het ligt daarom meer voor de hand om

inspanningen te richten op wat wij sociale factoren, zoals discriminatie en achterstelling noemen, en op sociale identiteit, andere groepsprocessen, en factoren zoals sociale steun. In de desbetreffende literatuur worden vele verschillende interventies genoemd en het is hier niet de plaats daarvan een overzicht te geven. Wel willen we hier twee mogelijkheden noemen die kunnen worden ontleend aan de door ons geïntroduceerde meer specifieke sociaal-psychologische aspecten van het model. Eén van die mogelijkheden betreft de factoren ontevredenheid en onzekerheid, voortkomend uit dreigingen. Uit sociaal-psychologisch onderzoek blijkt dat deze factoren als effect van de dreigingen kunnen worden gereduceerd door de betrokkenen een goed gevoel te bezorgen via confrontatie met andere eigen positieve hoedanigheden (Schwinghammer, Stapel en Blanton, 2006; Tesser et al. 2000). Als iemand bijvoorbeeld eerder zijn belangrijke sociale waarden beschouwt en overdenkt, dan is hij beter opgewassen tegen negatief nieuws dat hem anders een slecht gevoel zou hebben gegeven en staat hij bovendien meer open voor ongunstige en bedreigende informatie. Deze resultaten kunnen als bouwsteen dienen in bredere interventies. De andere mogelijkheid betreft de beïnvloeding van emoties. Woede en boosheid van onder meer studenten en chauffeurs zijn via ontspanning of relaxatie training aangepakt, maar ook is wel een cognitieve aanpak toegepast, waarbij het gaat om beïnvloeding van kennis en opvattingen. In dit laatste geval tracht men bijvoorbeeld vijandige toeschrijvingen aan andere personen en irrationele opvattingen te beïnvloeden. Dergelijke benaderingen kunnen ook als groepsinterventie worden opgevoerd en ook deze kunnen als bouwsteen dienen voor meer omvattende interventies. Een overzicht van resultaten verkregen met deze benaderingen door DiGiuseppe en Tafrate (2003) geeft aan dat er verbetering wordt bereikt, maar dat de effecten bescheiden zijn.

12.5 Nader onderzoek

De factoren uit het model gepresenteerd in dit rapport lenen zich zeer wel voor onderzoek. Vooral de factoren die tot nu toe weinig of geen aandacht hebben gekregen, met name culturele waarden, zoals eer, en emoties, zoals angst, woede, afkeer en minachting kunnen interessante aanknopingspunten bieden. Onderzoek naar culturele, morele en meer emotionele factoren kunnen meer zicht bieden op hoe minderheidsgroepen hun situatie zien en tevens meer zicht bieden op radicalisering en terrorisme. Emoties kunnen een katalyserende werking hebben op gedrag en dat geldt

met name voor meer extreme emoties zoals woede, walging en minachting. Haidt (2003) classificeert deze emoties als morele emoties en Rozin (1999) wijst in zijn werk met name op de polariserende effecten van deze emoties. Het is onze verwachting dat emoties vooral in latere stadia van radicalisering en terrorisme een prominente rol zullen vervullen.

Helaas is ook over vele andere factoren nog weinig bekend. Zijn er inderdaad drie typen belangrijke dreigingen en zo ja, wat is hun aandeel in de effecten op cognities en overtuigingen, emoties en op de sociale identiteit en ideologie? Welke rol spelen cognities tegenover emoties bij radicalisering? Hoe werkt precies sociale steun in op radicalisering? Onderzoeksvragen te over, maar het is hier niet de plaats om concrete voorstellen te doen, laat staan prioriteiten aan te geven.

13. Geraadpleegde literatuur

- AIVD (2006). *Violent jihad in the Netherlands*. The Hague: AIVD.
- Allport, G. W. (1966). The religious context of prejudice. *Journal for the Scientific Study of Religion*, 5, 447-457.
- Appleby, R. S. (2000). *The ambivalence of the sacred: Religion, violence and reconciliation*. Lanham, MD: Rowan & Littlefield.
- Bakker, E. (2006). *Jihadi terrorists in Europe, their characteristics and the circumstances in which they joined the jihad: An exploratory study*. The Hague: Clingendael Institute.
- Baumeister, R. F., & Butz, D. A. (2004). Roots of hate, violence, and evil. Understanding and combatting hate. In R. J. Sternberg (Ed.), *The psychology of hate* (pp. 87-102). Washington DC: American Psychological Association.
- Beck, A. T., & Pretzer, J. (2004). A cognitive perspective on hate and violence. In R. J. Sternberg (Ed.), *The psychology of hate* (pp. 67-85). Washington DC: American Psychological Association.
- Berkowitz, L. (1990). On the formation and regulation of anger and aggression: A cognitive-neoassociationistic analysis. *American Psychologist*, 45, 494-503.
- Berkowitz, L. (2004). On hate and its determinants: Some affective and cognitive influences. Understanding and combatting hate. In R. J. Sternberg (Ed.), *The psychology of hate* (pp. 155-183). Washington DC: American Psychological Association.
- Bond, C.F, DiCandia, C. G., & MacKinnon, J. R. (1988). Responses to violence in a psychiatric setting: The role of patient's race. *Personality and Social Psychology Bulletin*. 14, 448-458.
- Bouhana, N. & Wikström, P.-O. H. (2008). *Theorizing terrorism: Terrorism as moral action. A scoping study*. London: University College.
- Bovenkerk, F., & Breuning-van Leeuwen, E. (1978). Rasdiscriminatie en rasvooroordeel op de Amsterdamse arbeidsmarkt. In F. Bovenkerk (Red.), *Omdat zij anders zijn. Patronen van rasdiscriminatie in Nederland*. Meppel: Boom.
- Branscombe, N. R., Ellemers, N., Spears, R., & Doosje, B. (1999). The context and content of social identity threat. In N. Ellemers, R. Spears & B. Doosje (Eds.), *Social identity: Context, commitment, content* (pp. 35-55). Oxford: Blackwell.

- Brewer, M. B. (1991). The psychology of prejudice: Ingroup love or outgroup hate? *Journal of Social Issues, 55*, 429-444.
- Brewer, M. B. (2001). Ingroup identification and intergroup conflict: When does ingroup love become outgroup hate? In R. D. Ashmore, L. J. Jussim, & D. Wilder (Eds.), *Social Identity, intergroup conflict, and conflict reduction. Rutgers series on self and social identity* (Vol. 3, pp. 17-41). Oxford: Oxford University Press.
- Buijs, F. J., Demant, F., & Hamdy, A. (2006). *Strijders van eigen bodem. Radicale en democratische moslims in Nederland*. Amsterdam: Amsterdam University Press.
- Chen, Z., Williams, K. D., Fitness, J., & Newton, N. C. (2008). When hurt will not heal: Exploring the capacity to relive social and physical pain. *Psychological Science, 19*, 789-795.
- Chorus, J., & Olgun, A. (2005). *In godsnaam: het jaar van Theo van Gogh*. Amsterdam: Contact.
- Cole Wright, J. Cullum, J. & Schwab, N. (2008). The cognitive and affective dimensions of moral conviction: Implications for attitudinal and behavioral measures of interpersonal tolerance. *Personality and Social Psychology Bulletin, 34*, 1461-1476.
- Collier P., & Horowitz, D. (1989). *Destructive generation*. New York: Summit Books.
- Collins, E., & McGovern, M. (1997). *Killing rage*. London: Granta Books.
- Cota-McKinley, A. M., Woody, W. D., & Bell, P. A. (2001). Vengeance: Effects of gender, age, and religious background. *Aggressive Behavior, 27*, 343-350.
- Dagevos, J. (2001). Geblokkeerde loopbanen van allochtonen? De vertegenwoordiging van allochtonen en autochtonen aan de onderkant van de beroepenstructuur. *Gedrag en Organisatie, 14*, 74-88.
- Demant, F., Slootman, M., Buijs, F., & Tillie, J. (2008). *Teruggang en uittrekking. Processen van deradicalisering ontleed*. Amsterdam: IMES. Universiteit van Amsterdam.
- DiGiuseppe, R., & Tafrate, R. C. (2003). Anger treatments for adults: A meta-analytic review. *Clinical Psychology: Science and Practice, 10*, 70-84.
- Dijker, A. J. M., & Koomen, W. (2007). *Stigmatization, tolerance and repair. An integrative psychological analysis of responses to deviance*. Cambridge: Cambridge University Press.

- Doty, R. M., Peterson, B. E., & Winter, D. G. (1991). Threat and authoritarianism in the United States, 1978-1987. *Journal of Personality and Social Psychology*, *61*, 629-640.
- Dovidio, J. F., Gaertner, S. L., & Saguy, T. (2007). Another view of “we”: Majority and minority group perspectives on a common ingroup identity. *European Review of Social Psychology*, *18*, 296-330.
- Fair C. C., & Shepherd, B. (2006). Who supports terrorism? Evidence from muslim countries. *Studies in Conflict & Terrorism*, *Vol 29*, 51-74
- Fein, S., & Spencer S. J. (1997). Prejudice as self-image maintenance: Affirming the self through derogating others. *Journal of Personality and Social Psychology*, *73*, 31-44.
- Ferrero, M. (2006). Martyrdom contracts. *Journal of Conflict Resolution*, *50*, 855-877.
- Fischer, P. Gretemeyer, T., Omay, S. I., & Frey, D. (2007). Mergers and group status: The impact of high, low, and equal group status on identification and satisfaction with a company merger. *Journal of Community and Applied Social Psychology*, *17*, 203-217.
- Fiske, A. P., Kitayama, S., Markus, H. R., & Nisbett R. E. (1998). The cultural matrix of social psychology. In D. Gilbert, S. Fiske, & G. Lindzey (Eds.), *Handbook of social psychology (4th Ed)* (915 - 981). New York: McGraw-Hill.
- González, R., & Brown, R. (2006). Dual identities and intergroup contact: Group status and size moderate the generalization of positive attitude change. *Journal of Experimental Social Psychology*, *42*, 753-767.
- Gouweleeuw, J., & Harmsen, C. (2004). Allochtonen aan het werk. *Bevolkingstrends*, *CBS. 4^e kwartaal*, 75-84.
- Grimland, M. A., Apter, A., & Kerkhof, A. (2006). The phenomenon of suicide bombing: A review of psychological and nonpsychological factors. *Crisis: The Journal of Crisis Intervention and Suicide Prevention*, *27*, 107-118.
- Güss, C. D., Tuason, M. T., & Teixeira, V. B. (2007). A cultural-psychological theory of contemporary Islamic martyrdom. *Journal for the Theory of Social Behaviour*, *37*, 415-445.
- Hafez, M. M. (2006) Rationality, Culture, and structure in the making of suicide bombers: A preliminary theoretical synthesis and illustrative case study. *Studies in Conflict and Terrorism*, *29*,165-185.

- Haidt, J. (2003). Moral emotions. In R. J. Davidson, K. R. Scherer, & H. H. Goldsmith (Eds.), *Handbook of affective sciences* (pp. 852-870). Oxford: Oxford University Press.
- Hairgrove, F., & McLeod, D. M. (2008). Circles drawing toward high risk activism: The use of Usroh and Halaqa in Islamist radical movements. *Studies in Conflict and Terrorism, 31*, 399-411.
- Hodson, G., & Costello, K. (2007). Interpersonal disgust, ideological orientations, and dehumanization as predictors of intergroup attitudes. *Psychological Science, 18*, 691-698.
- Hofstede, G. (1980) *Culture's consequences*. Beverly Hills, CA: Sage.
- Horgan, J. (2008). From profiles to pathways and roots to routes: Perspectives from psychology on radicalization into terrorism. *The Annals of the American Academy of Political and Social Science, 618*, 80-94.
- Iannacone, L. R., & Berman, E. (2006). Religious extremism: The good, the bad, and the deadly. *Public Choice, 128*, 109-129.
- Izard, C. E. (1977). *Human emotions*. New York: Plenum.
- Jaspers, E., & Lubbers, M. (2005). In spiegelbeeld. Autochtone houdingen in allochtone perceptie en AEL-stemintentie. *Mens & Maatschappij, 80*, 4-24.
- Jansen, H. J. W., & Kerstholt, J. H. (2005). *The psychology of terrorist groups: Characteristics and processes*. TNO.
- Jussim, L., & Harber, K. D. (2005). Teacher expectations and self-fulfilling prophecies: Knowns and unknowns, resolved and unresolved controversies. *Personality and Social Psychology Review, 9*, 131-155.
- Kay, A. C., Gaucher, D., Napier, J. L., Callan, M. J., & Laurin, K. (2008). God and the government: Testing a compensatory control mechanism for the support of external systems. *Journal of Personality and Social Psychology, 95*, 18-35.
- Kimmel, M. (2007). Racism as adolescent male rite of passage: Ex-Nazis in Scandinavia. *Journal of Contemporary Ethnography, 36*, 202-218.
- Koomen, W., & Fränkel, E. G. (1992). Effects of experienced discrimination and different forms of relative deprivation among Surinamese, a Dutch ethnic minority group. *Journal of Community and Applied Social Psychology, 2*, 63-71.
- Krueger, A. B., & Maleckova, J. (2003). Education, poverty and terrorism: Is there a causal connection? *Journal of Economic Perspectives, 17*, 119-144.
- Kruglanski, A. W., Crenshaw, M., Post, J. M. & Victoroff, J. (2008). What should this

- fight be called? Metaphors of counterterrorism and their implications
Psychological Science in the Public Interest, 8, 97-133.
- Kruglanski, A. W., Chen, X., Dechesne, M. Fishman, S., & Orehek, E. (in druk).
Fully committed: Suicide bombers' motivation and the quest for personal
significance. *Political Psychology*.
- Kruglanski, A. W., & Fishman, S. (2006). The psychology of terrorism: 'Syndrome'
versus 'tool' perspectives. *Journal of Terrorism and Political Violence*, 18, 193-
216.
- Lancee, B., & Dronkers, J. (2008). *Ethnic diversity in neighborhoods and individual
trust of immigrants and natives: A replication of Putnam (2007) in a West-
European country*. Florence: European University Institute.
- LeBon, G. (1908). *The crowd*. London: Unwin
- Leach, C. W., van Zomeren, M. van, Zebe, S., Vliek, M. L. W., Pennekamp, S. F.,
Doosje, B., Ouwerkerk, J. W., & Spears, R. (2008). Group-level self-definition and
self-investment: A hierarchical (multicomponent) model of in-group identification.
Journal of Personality and Social Psychology, 85, 144-165.
- Loza, W. (2007) The psychology of extremism and terrorism: A Middle-Eastern
perspective. *Aggression and Violent Behavior*, 12, 141-155.
- Mascini, P., & Verhoeven, M. (2005). Kan de gewelddadige jihad zonder
sympathisanten? *Justitiële verkenningen*, 31, 63-83.
- McAdam, D. (1986). Recruitment to high risk activism: The case of freedom summer.
American Journal of Sociology, 92, 64-90.
- McCauley, & C., Moskalenko, S. (2008). Mechanisms of political radicalization:
Pathways toward terrorism. *Terrorism and political violence*, 20, 415-433.
- McLaren, L. M. (2003). Anti-immigrant prejudice in Europe: Contact, threat
perception, and preferences for the exclusion of migrants, *Social Forces*, 81, 909-
936.
- Meertens, R. W., Prins, Y. R. A., & Doosje, B. (2006). *In iedereen schuilt een
terrorist: Een sociaal-psychologische analyse van terroristische sekten en
aanslagen*. (There's a terrorist in everyone of us: A social-psychological analysis of
terrorists sects and attacks). Schiedam: Scriptum.
- Midlarsky, M. I., Crenshaw, M., & Yoshida, F. (1980). Why violence spreads. The
contagion of international terrorism. *International Studies Quarterly*, 24, 262-298.
- Miller, W. I. (1997). *The anatomy of disgust*. Harvard: Harvard University Press.

- Miller, N. E., & Bugelski, R. (1948). Minor studies of aggression: II. The influence of frustrations imposed by the in-group on attitudes expressed toward out-groups. *Journal of Psychology: Interdisciplinary and Applied*, 25, 437-442.
- Ministerie van Justitie, *Nota radicalisme en radicalisering*. Den Haag: 19 augustus 2005.
- Moghaddam, F. M. (2005). The staircase to terrorism: A psychological exploration. *American Psychologist* 60, 161-169.
- Moscovici, S. & Zavalloni, M. (1969). The group as a polarizer of attitudes. *Journal of Personality and Social Psychology*, 12, 125-135.
- Mumford, M. D, Bedell-Avers, K. E., Hunter, S. T., Espejo, J., Eubanks, D., & Connelly, M.S. (2008). Violence in ideological and non-ideological groups: A quantitative analysis of qualitative data. *Journal of Applied Social Psychology*, 38, 1521-1561.
- Nesser, P. (2006). Jihadism in Western Europe after the invasion of Iraq: Tracing motivational influences from the Iraq war on jihadist terrorism in Western Europe. *Studies in Conflict and Terrorism*. 29, 323-342.
- Nieuwsblad.be (2008). opgevraagd dd. 2 december 2008.
http://www.nieuwsblad.be/Article/Detail.aspx?ArticleID=DMF24112008_102
- NRC Handelsblad, 2 september 2005. Opgevraagd dd. 28 november 2008.
http://nl.wikipedia.org/wiki/Mohammed_Sidique_Khan.
- NRC Handelsblad, (2009). Guus Valk in NRC Handelsblad. *Ik ben soldaat dus schiet ik*. (3 januari 2009).
- Opatow, S. (1990). Moral exclusion and injustice: An introduction. *Journal of Social Issues*, 46, 1-20.
- Opatow, S. (2004). Hate, conflict, and moral exclusion. Understanding and combatting hate. In R. J. Sternberg (Ed.), *The psychology of hate* (pp. 121-153). Washington DC: American Psychological Association.
- van Oudenhoven, J. P., Prins, K. S. & Buunk, A. P. (1998). Attitudes of minority and majority members towards adaptation of immigrants. *European Journal of Psychology*, 28, 995-1013.
- Pedhazur, A., & Perlinger, A. (2006). The changing nature of suicide attacks: A social network perspective. *Social Forces*, 84, 1988-2008.
- Pettigrew, T. F., & Tropp, L. R. (2006). A meta-analytic test of intergroup contact theory. *Journal of Personality and Social Psychology*, 90, 751-783.

- Pettigrew, T. F., & Tropp, L. R. (2008). How does intergroup contact reduce prejudice? Meta-analytic tests of three mediators. *European Journal of Social Psychology, 38*, 922-934.
- Piven, J. S. (2002). On the psychosis (religion) of terrorists. In C. Stout (Ed.), *Psychology of terrorism*. (pp. 153-204). New York: Praeger Press.
- Post, J.M. (1998). Terrorist psycho-logic: Terrorist behavior as a product of psychological forces. In W. Reich (Ed.), *Origins of terrorism: Psychologies, ideologies, theologies, states of mind*. (pp. 25-40). Washington DC: Woodrow Wilson Center Press.
- Post J. M. (2004). *Leaders and their followers in a dangerous world: The psychology of political behavior*. Ithaca, NY: Cornell University Press.
- Post, J. M. (2005). When hatred is bred in the bone: Psycho-cultural foundations of contemporary terrorism. *Political Psychology, 26*, 615-636.
- Post, J., & Denny, L. (2002). *The terrorists in their own words*. Paper presented at the International Society of Political Psychology Conference, Berlin, Germany.
- Post, J. M., Sprinzak, E., & Denny, L. M. (2003). The terrorists in their own words: Interviews with 35 incarcerated Middle Eastern terrorists. *Terrorism and Political Violence, 15*, 171-184.
- Postmes, T., & Branscombe, N. R. (2002). Influence of long-term racial environmental composition on subjective well-being in African Americans. *Journal of Personality and Social Psychology, 83*, 735-751.
- Postmes, T., & Spears, R. (1998). Deindividuation and anti-normative behavior: A meta-analysis. *Psychological Bulletin, 123*, 238-259.
- Putnam, R. D. (2007). E Pluribus Unum: Diversity and community in the twenty-first century. The 2006 Johan Skytte prize lecture. *Scandinavian Political Studies, 30*, 137-174.
- Rasser, M. (2005). The Dutch response to Moluccan terrorism, 1970-1978. *Studies in Conflict and Terrorism, 28*, 481-492.
- Riek, B. M., Mania, E. W., & Gaertner, S. L. (2006). Intergroup threat and outgroup attitudes: A meta-analytic review. *Personality and Social Psychology Review, 10*, 336-353.
- Rogers, M. B., Loewenthal, K. M, Lewis, C. A., Amlot, R., Cinnirella, M., & Ansari, H. (2007). The role of religious fundamentalism in terrorist violence: A social psychological analysis. *International Review of Psychiatry, 19*, 253-262.

- Rosenthal, U. Muller, E., & Ruitenbergh, A. (2006). *Het terroristische kwaad. Diagnose en bestrijding*. Den Haag: Boom Juridische uitgevers.
- Roy, M. J. (2004). *Physician's guide to terrorist attack*. Totowa, New Jersey: Humana Press.
- Rozin, P. (1999). The process of moralization. *Psychological Science, 10*, 218-221.
- Runciman, W.G. (1966). *Relative deprivation and social justice*. London: Routledge & Kegan Paul.
- Rydell, R. J., Mackie, D. M., Maitner, A. T., Claypool, H. M., Ryan, M. J., & Smith, E. R. (2008). Arousal, processing, and risk taking: Consequences of intergroup anger. *Personality and Social Psychology Bulletin, 34*, 1141-1152.
- Sageman, M. (2004). *Understanding terrorist networks*. Philadelphia: University of Pennsylvania Press.
- Schwinghammer, S. A., Stapel, D. A., & Blanton, H. (2006). Different selves have different effects: Self-activation and defensive social comparison. *Personality and Social Psychology Bulletin, 32*, 27-39.
- Silberman, I., Higgins, E. T., & Dweck, C. S. (2005). Religion and world change: Violence and terrorism versus peace. *Journal of Social Issues, 61*, 761-784.
- Silke, A. (2008). Holy warriors: Exploring the psychological processes of jihadi radicalization. *European Journal of Criminology, 5*, 99-123.
- Simon, B., & Brown, R. (1987). Perceived intragroup homogeneity in minority – majority contexts. *Journal of Personality and Social Psychology, 53*, 703-711.
- Slootman, M., & Tillie, J. (2006). *Processen van radicalisering: Waarom sommige Amsterdamse moslims radicaal worden*. IMES, Universiteit van Amsterdam.
- Smelser, N. J. (2007). *The faces of terrorism: Social and psychological dimensions*. Princeton, NJ, US: Princeton University Press.
- Smit, J. (2004). *Het drama Ahold*. Amsterdam: Singel pockets.
- Smith, E. R., & Mackie, D. M. (2007). *Social Psychology* (3rd ed.). Hove & New York: Psychology Press.
- Stenstrom, D. M., Lickel, B., Denson, T. F., & Miller, N. (2008). The roles of ingroup identification and outgroup entitativity in intergroup retribution. *Personality and Social Psychology Bulletin, 34*, 1570-1582.
- Stern, J. (2003). *Terror in the name of god: Why religious militants kill*. New York, N.Y.: Harper Collins Publishers.

- Sternberg, R. J. (2003). A duplex theory of hate: Development and application to terrorism, massacres, and genocide. *Review of General Psychology*, 7, 229-328.
- Sternberg, R. J. (2004). Understanding and combatting hate. In R. J. Sternberg (Ed.), *The psychology of hate* (pp. 37-49). Washington DC: American Psychological Association.
- Sykes, G. M., & Matza, D. (1957). Techniques of neutralization: A theory of delinquency. *American Sociological Review*, 22, 664-670.
- Tangney, J. P., Stuewig, J., & Mashek, D. J. (2007). Moral emotions and moral behavior. *Annual Review of Psychology*, 58, 345-372.
- Taylor, M., & Horgan, J. (2006). A conceptual framework for addressing psychological process in the development of the terrorist. *Terrorism and Political Violence*, 18, 585-601.
- Tesser, A. (1978). Self-generated attitude change. In L. Berkowitz (Ed.), *Advances in experimental social psychology*, (Vol. 11, pp. 288-338). New York: Academic Press.
- Tesser, A., Crepez, N., Beach, S. R. H., Cornell, D., & Collins, J. C. (2000). Confluence of self-esteem regulation mechanisms: On integrating the self-zoo. *Personality and Social Psychology Bulletin*, 26, 1476-1489.
- Thackrah, J. R. (2004). *Dictionary of terrorism*. London: Routledge.
- TTSRL (2008). Transnational Terrorism, Security & the Rule of Law, *Causal factors of radicalisation*. Opgevraagd dd. 7 november 2008.
<http://www.transnationalterrorism.eu/tekst/publications/Causal%20Factors.pdf>
- Tyler, T. R. & Smith, H. J. (1997). Social justice and social movements. In D. Gilbert, S. Fiske, & G. Lindzey (Eds.), *Handbook of social psychology (4th Ed)* (595-629). New York: McGraw-Hill.
- van der Vliet, R. (2005). Krijgen allochtonen minder betaald? Loonverschillen tussen allochtone en autochtone werknemers *Sociaal-economische trends, CBS, 1e kwartaal*, 39-48.
- van Oudenhoven, J. P., Prins, K. S., & Buunk, A. P. (1998). Attitudes of minority and majority members towards adaptation of immigrants. *European Journal of Social Psychology*, 28, 995-1013.
- Verkuyten, M. (2006). Multicultural recognition and ethnic minority rights: A social identity perspective. In W. Stroebe & M. Hewstone (Eds.), *European Review of Social Psychology* (Vol. 17, pp. 148-184). Hove, UK: Psychology Press.

- Victoroff, J. (2005). The mind of the terrorist: A review and critique of psychological approaches. *Journal of Conflict Resolution*, 49, 3-42.
- Volkskrant (2008). Groen, J., & Kranenberg, A. *Zelfs Auschwitz hielp niet*. Interview in de Volkskrant, dd. 17 mei 2008.
- Wardle, J., Steptoe, A., Gulis, G., Sartory, G., Sek, H., Todorova, I., Vogeles, C., & Ziarko, M. (2004). Depression, perceived control, and life satisfaction in university students from Central-Eastern and Western Europe. *International Journal of Behavioral Medicine*, 11, 27-36.
- Weijters, G., & Scheepers, P. (2003). Verschillen in sociale integratie tussen etnische groepen: beschrijving en verklaring. *Mens & Maatschappij*, 78, 144-157.
- Wiedenhaefer, R. M., Dastoor, B. R., Balloun, J., & Sosa-Fey, J. (2007). Ethno-psychological characteristics and terror-producing countries: Linking uncertainty avoidance to terrorist acts in the 1970s. *Studies in Conflict and Terrorism*, 30, 801-823.
- Williams, C. (2004). *Terrorism explained. The facts about terrorism and terrorist groups*. Sydney: New Holland Publishers.
- Worrell, F. C., & Gardner-Kitt, D. L. (2006). The relationship between racial and ethnic identity in black adolescents: The Cross Racial Identity Scale and the Multigroup Ethnic Identity Measure. *Identity*, 6, 293-315.